

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS İLİM GELENEĞİNDE DOĞU MEDRESELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİL AKDOĞMUŞ

Tez Danışmanı
PROF. DR. NİMETULLAH AKIN

ÇANAKKALE – 2025

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS İLİM GELENEĞİNDE DOĞU MEDRESELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİL AKDOĞMUŞ

Tez Danışmanı
PROF. DR. NİMETULLAH AKIN

ÇANAKKALE-2025

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Halil AKDOĞMUŞ tarafından Prof. Dr. Nimetullah AKIN yönetiminde hazırlanan ve **30/01/2025** tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “**Hadis İlim Geleneğinde Doğu Medreseleri**” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Prof. Dr. Nimetullah Akın
(Danışman)

.....

Dr. Öğr. Üyesi Yahya Arslan

.....

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Gökçe

.....

Tez No :

Tez Savunma Tarihi : 30/01/2025

Prof.Dr.Melis ULU DOĞRU
Enstitü Müdürü

.././20..

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Halil AKDOĞMUŞ

30/01/2025

TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleŐtirilmesinde, çalıŐmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen, tecrübesi ile yol gösteren saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Nimetullah AKIN'a, çalışma süresince tüm zorlukları benimle göğüsleyen ve hayatımın her evresinde bana destek olan biricik eŐime iten teşekkür ederim.”

Halil AKDOğMUŞ
anakkale, Ocak 2025

ÖZET

HADİS İLİM GELENEĞİNDE DOĞU MEDRESELERİ

Halil AKDOĞMUŞ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Nimetullah AKIN

30/01/2025,75

İslam tarihi boyunca ilim ve ilim merkezleri hep rağbet görmüştür. İlmî anlamda usulü ve metodu sistemleştirilen ilk ilim ise Hadis ve usulü hadis olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadisler ilk nesil olan sahabeden itibaren gerek sözlü-şifahi gerekse yazılı malzeme olarak sonraki nesillere nakledilmiştir. Nakledilen hadisler titiz ve gayretli çalışmalar sonucunda sistemleştirilmiş, tedvin ve tasnife tabi tutulmuştur. İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren tedvin edilen hadisler farklı zaman ve mekanlarda mütalaa edilip hıfzedilmiştir. Bu mekanların başında ise şüphesiz İslâm medeniyetinin kurucu unsurlarından olan medreseler gelmektedir. Medreseler çeşitli fonksiyonları haiz olmakla birlikte özellikle nakli ilimlerin korunması, ezberlenmesi ve savunulması görevlerini üstlenmiştir. İslâm dünyasında tarih boyunca irili-ufaklı sayısız medrese kurulmuştur. Kurulan bu medreselerden bir kısmı da ülkemiz sınırları içerisinde yer alan, tarih boyunca bulunduğu bölgenin ilmi ihtiyacını karşılayan Doğu medreseleridir. Çalışmada Doğu medreselerinin hadis ve usulü hadis ile münasebeti, Doğu medreselerinde hadis ilminin yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra müderrislerin hadis ve usulü hadise vukûfiyetleri, günümüz dünyasında hadislere bakış açıları ele alınmıştır. Ayrıca bölge âlimleri ve müderrislerinin hadis-usulü hadise dair kaleme aldıkları eserlerine de değinilerek kısaca tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, ilim, medrese, doğu medreseleri, âlim, fıkıh

ABSTRACT

EASTERN MADRASAHS IN THE TRADITION OF HADİTH SCIENCE

Halil AKDOĞMUŞ

Çanakkale Onsekiz Mart University

Institute of Graduate Education

Master of Science Thesis Basic Islamic Sciences

Advisor: Prof. Dr. Nimetullah AKIN

30/01/2025,75

Throughout Islamic history, science and centers of knowledge have always been in demand. The first science whose method and procedure were systematized in terms of science is Hadith and its methodology. Hadiths have been transmitted to subsequent generations as oral and written materials, starting from the first generation of the Companions. The transmitted hadiths have been systematized, compiled and classified as a result of meticulous and diligent studies. The hadiths compiled since the early periods of Islam have been studied and memorized in different times and places. At the forefront of these places are undoubtedly the madrasahs, which are among the founding elements of Islamic civilization. Although madrasahs have various functions, they have undertaken the duties of preserving, memorizing and defending the transmitted sciences in particular. Numerous large and small madrasahs have been established throughout history in the Islamic world. One of these established madrasahs is the Eastern Madrasahs, which are located within the borders of our country and have met the scientific needs of the region in which they are located throughout history. In this study, the relationship between Eastern madrasahs and hadith and the place and importance of hadith in Eastern madrasahs is emphasized. In addition, the mastery of hadith and the methodology of hadith by the lecturers and their perspectives on hadith in today's world are discussed. In addition, the works written by the scholars and lecturers of the region on hadith and the methodology of hadith are briefly introduced.

Keywords: Hadith, knowledge, madrasah, eastern madrasahs, scholar, jurisprudence

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1

İKİNCİ BÖLÜM

MEDRESELER VE TARİHÇESİ

2

2.1. Tarih Boyunca Medreseler.....	2
2.2. Dârülhadisler ve Tarihçesi.....	4
2.2.3. Anadolu'daki Dârülhadisler.....	5
2.2.4. Dârülhadislerde Okutulan Hadis Dersleri.....	8
2.3. Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu ve Medreselerin Serancamı.....	8
2.3.3. Tevhîd-i Tadrîsat Öncesi Eğitim ve Medreseler.....	8
2.3.4. Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu İçin Yapılan Ön Hazırlıklar.....	10
2.3.5. Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu.....	11
2.3.6. Tevhîd-i Tadrîsat Kanununun Uygulanması.....	12
2.3.7. Tevhîd-i Tadrîsat Sonrası Eğitim-Öğretim.....	12
İlahiyat Fakülteleri.....	13
Medreselerin Kapatılması.....	16
İmam-Hatip Okullarının Açılması.....	17

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DOĞU MEDRESELERİ VE HADİS

19

3.1.	Medreseler ve Toplum	19
3.2.	Başlıca Doğu Medreseleri.....	20
3.2.1.	Norşin Medreseleri	20
3.2.2.	Tillo Medreseleri	21
3.2.3.	Ohin Medreseleri.....	23
3.3.	Doğu Medreselerinin Karakteristik Özellikleri	23
3.4.	Doğu Medrese Sisteminde Kullanılan Belli Başlı Kavramlar	25
3.4.1.	Müderris: (Hoca).....	25
3.4.2.	Seyda:	25
3.4.3.	Muîd (Asistan):.....	26
3.4.4.	Mele:.....	26
3.4.5.	Tâlib:	26
3.4.6.	Fâki veya Feqi:	27
3.4.7.	Bevvâb: (Kapıcı)	27
3.5.	Medrese Talebesinin Bir Günü	27
3.6.	Doğu Medreselerinde Eğitimin Sistemik Yapısı	28
3.6.1.	1.Dönem (Hazırlık Safhası):.....	28
3.6.2.	2.Dönem	29
3.6.3.	3.Dönem	29
3.6.4.	4.Dönem	29
3.6.5.	5.Dönem	30
3.6.6.	6.Dönem	30
3.6.7.	7.Dönem	31
3.7.	Doğu Medrese Sisteminde Okutulan Klasik Kitaplar.....	31
3.7.1.	Sarf İlmi.....	32
	Emsile	32
	Binâ (Binâ'ül-ef'âl):	33
	İzzî (el-İzzî fi't-Tasrîf):.....	33
	Kitabu'l-Maksûd:	33
	Merâhu'l-Ervâh:	34

Şerhu't-Tasrifu'l-İzzî:	34
Eş-Şâfiye fi İlmi'-Tasrîf:	34
3.7.2. Nahiv İlmi:	34
El-Avâmil:	34
Zurûf:	34
Et-Terkîb:	35
Kitâbu't-Terkîb (Kürtçe):	35
El-Muğnî fi'n-Nahv:	35
Şerhu'l-Muğnî:	35
Kavâidu'l-İ'râb:	35
3.7.3. Mantık İlmi:	36
Muhtasaru'l-İsâgûcî:	36
Hâşiyetu Kul Ahmed:	36
3.7.4. Vaz' İlmi:	36
Risaletu'l-Vaziyetu'l-Azudiyye:	36
El-Luma' fi ilmi'l-Vaz':	36
3.7.5. Münazara İlmi:	37
Risaletu'l-Velediyye:	37
3.7.6. Belagat İlmi	37
Risaletu'l-feride fi'l-İstiâre ve'l-Mecaz:	37
3.7.7. Akâid İlmi:	37
Akâidü'n-Nesefî:	38
3.7.8. Fıkıh ve Usulü Fıkıh İlmi:	38
Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl:	38
Gâyetü'l-İhtisâr:	38
3.7.9. Tefsir ve Tefsir Usulü İlimleri:	38
Tefsiru'l-Celâleyn:	38
El-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân:	39
3.7.10. Hadis ve Hadis Usulü İlimleri:	39
Erbâin	39
Riyâzü's-Sâlihîn:	39
Et-Tâcu'l-Câmi-li'l-usul fi ehâdisi'r-Rasul:	39
et-Takrîb ve't-Teysir li Ma'rifeti Süneni'l Beşir en-Nezir:	40
Manzûmetü'l Beykûniyye:	40

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DOĞU MEDRESELERİNDEKİ
MÜDERRİSLER, ESERLERİ VE HADİS

41

4.1.	Hadis ve Hadis Usulüne Dair Eser Yazan Müderrisler ve Eserleri.....	41
4.1.1.	Molla Halil es-Siiirdi:.....	41
	Usulü'l-Hadis'il-ezher Mine'l-muhtasar ve Şerhihi li İbn Hacer.....	42
	Hadisu'l-Ayati'l-leti Tezâhuru Kable Hurûci İsa ve'l-Mehdi.....	43
4.1.2.	Muhammed Salih Ekinci	43
	Hüccet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet	44
4.1.3.	Seyda Molla Hâlid Korkusuz	46
	El-Hadisu's-Sahîh ve Tahliluhu.....	47
4.1.4.	Ohinli Şeyh Alâuddîn	48
	Mustalâhu'l-Hadis:	49
4.1.5.	Seyyid Hasan Bilen	50
	El-Behcetü'l-Mardiyye fi'l-Hasâisi'l-Muhammediyye.....	52
4.1.6.	Molla Celal Yıldız	52
	Es-Sünnetü Hüccetün Kâtî'a ve Lâ Sünniyetü Fırkatun Bâtıla	53
4.1.7.	Molla Muhammed Masum Tuzcu	54
	İrşâdü'l-Enâm:	54
4.1.8.	Molla Musa Celâli (Geçit):.....	55
	Hadis İnkârcılarına Cevaplar:.....	55
4.2.	Müderrisler ve Hadis	56
4.2.1.	Doğu Medreselerinde Hadis İlminin Yeri.....	56
4.2.2.	Müderrislerin Hadis-Sünnet Anlayışı	58
4.2.3.	Müderrisler ve Muhaddisler	60
4.2.4.	Müderrislerin Sahabe Algısı	61
4.2.5.	Müderrislere Göre Sıhhat Açısından Hadis.....	62
4.2.6.	Müderrislerin Başvurdukları Hadis Kaynakları	63
4.2.7.	Müderrislerin Yararlandığı Siyer Kaynakları	63
4.2.8.	Müderrislerin Usulü Hadis ve İstılahlara Vukûfiyeti	64
4.2.9.	Hadis ve Sünnetin Anlaşılması Meselesi.....	66
4.2.10.	Müderrisler ve Modern Dünyada Sünnetin Yeri ve Önemi.....	67

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

69

KAYNAKÇA..... 71

ÖZGEÇMİŞ..... i

SİMGELER VE KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
böl.	: Bölüm
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicrî
hz.	: Hazreti
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
r.anh.	: Radıyallâhu anh
sav.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Tarih yok
ter.	: Tercüme
üniv.	: Üniversitesi
v.	: Vefat tarihi
yay.	: Yayınla

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Oku emri ilahisi ile başlayan İslâm dininin vahyin ilk mesajından itibaren ilme, kaleme, yazıya dikkat çekmesi İslâm'ın eğitime ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermektedir. Kur'ân'ın nüzülü ile başlayan bu emirler neticesinde eğitim-öğretim İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren çeşitli mekanlarda tedris edilmiştir. Bu mekanlar yeri gelmiş bir sahabinin evi olarak ünlenmiş olan Dârulerkam (Dârulislâm) olmuş, yeri gelmiş hicret sonrası inşa edilen mescidi nebevi yanındaki gölgelik anlamına gelen, kendisini ilme adanmış olan sahabenin bulunduğu suffe isimli mekanlar olmuştur (Baktır, 2009:469). Başlangıçta evlerde, mescitlerde, camilerde yapılan eğitim öğretim faaliyetleri Abbâsîler döneminde kurulan Beytülhikme ile tam teşekküllü bir kurum haline gelerek dünyada zirve noktaya ulaşmıştır. İslâm'ın yayılmasıyla birlikte Beytülhikme gibi tam teşekküllü olmasa da dini bilgilerin verildiği birçok eğitim-öğretim merkezi kurulmuş, dinî ilimlerin yanında diğer ilimler de ders olarak okutulmaya başlanmıştır.

Karahanlı, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde bu ilim merkezlerine medrese ismi verilmeye başlandı. Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün kurmuş olduğu Nizâmiye adı ile İslam dünyasında ün salmış olan medreseler zirve dönemlerini yaşamıştır. Birçok âlim ve talebe yetiştiren, sayısız eser yazabilme yeteneğine haiz müellif yetiştiren medreseler Osmanlı döneminin sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı devletinin yıkılmasından sonra teceddütten uzak, klasik eğitimde ısrar eden medreseler, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte resmi olarak kapatılmış ve böylece klasik usulde eğitim veren kurumlar inkıraza uğramıştır. Medreseler resmi olarak kapatılsalar da Kur'ân kursu-vakıf gibi isimler adı altında faaliyetlerini devam ettirme gayreti içinde olmuşlardır. Özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerimizde halen faaliyetlerine devam eden irili ufaklı birçok medreseden söz etmemiz mümkündür. Çalışmada hâlihazırda eğitim öğretim hizmeti veren Doğu medreseleri, medresenin faaliyetleri, özellikle hadis ilmindeki konumu, verilen hadis dersleri, müfredatları, okutulan hadis dersleri, varsa neşredilen hadis alanındaki eserler, hadis ilmine katkıda bulan âlimler, müderrisler ve eserleri üzerinde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

MEDRESELER VE TARİHÇESİ

Etimolojik olarak Arapça bir kavram olan medrese, درس fiilinden türetilip ders görülen yer, ders okutulan mekân, bina, yer gibi anlamlara gelmektedir (Develioğlu, 1978). Tarih boyunca medreseler eğitim-öğretim amacı ile kurulmuş mekanlar olarak sınırlı kalmamış, dönemin şartlarına göre devlet adamı yetiştirmek, dinin savunulması hususunda din âlimi yetiştirmek gibi rolleri de üstlenmiştir (Izgar, 1995:1). Bununla birlikte medreseler sadece hoca-talebe arasındaki salt bilgi alışverişi düzeyinde kısır bir bilgi aktarımına da sahip değildir. Medrese sistemi daha şümüllü olup, büyük kitleleri-cemaatleri yönlendirme ve yetiştirme görevlerine de haiz olmuştur. Nitekim Selçuklu medreselerinde görev yapan dönemin büyük âlimlerinden İmâmü'l Haremeyn Cüveynî (v.478/1085) görevli olduğu medresede talebelerine müderrislik yapmakla iktifa etmemiş, dersiâm denilen halka açık olarak yapılan geniş kitlelere hitap eden dersler vermiş, medresenin mescidinde imam-hatiplik vazifesi ifâ etmiş, ihtiyaç duyuldukça mantık ve münazara ilimlerini tertip etmiştir (Sönmez, 2006). Görüldüğü üzere medreselere sanıldığı gibi sadece talebelere eğitim veren sığ bir eğitim kurumundan müteşekkil olmayıp aksine bulunduğu coğrafyalarda temel meselelerde söz sahibi olmuş, ihtiyaç duyulan eğitsel-sosyal ve kültürel birçok sahada önemleri görevleri üstlenmiştir. Böylece medreseler tarih boyunca varlıklarını sürdürdükleri coğrafyalarda müspet rol oynamış, halkın ve idarecilerin takdirini kazanmış, topluma yön verip kılavuzluk etmiş, bilim-düşünce ve siyaset sahalarında toplumu aydınlatan saygın eğitim-öğretim kurumları olmayı başarabilmiştir (Bayram, 2014:13).

2.1. Tarih Boyunca Medreseler

İslâm tarihi boyunca eğitim-öğretimin öğrenildiği-öğretildiği gerek İslâmi ilimler gerekse diğer aklî ilimlerin tedris edildiği mekanlar olan medreseler ilmin-âlimin bulunduğu hemen hemen her dönemde varlık gösterebilmiştir. Bu varlık kuruluşunun ilk dönemlerinde tam teşekküllü olmamakla beraber maksat ve mana bakımından ilmin tedris edildiği, ismen medrese olarak anılmamış olsa da hizmet ve gâye bakımından medrese statüsüne sahip olan eğitim kurum ve kuruluşlarını Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek mümkündür. Zira Hz. Peygamber Mekke döneminde Müslümanların yeni yeni inmeye başlayan ayetlerin varlığını haberdar etmek ve bu ayetlerin öğretilmesi maksadıyla sohbet ve ders halkalarının

oluşturulduğu mekân olan sahâbeden Erkam bin Ebü'l Erkam el-Mahzumî'nin evinde (dârulerkam) toplantılar ve dersler gerçekleştirmiştir (Turan, 1969:257). Mekke döneminde dârulerkamda başlayan bu dersler ve toplantılar Müslümanların Medine'ye hicretiyle beraber daha da kurumsal ve sistematik bir hüviyete sahip olmuştur. Nitekim hicret sonrası Hz. Peygamber mescidi inşa edilmeye başlanmış ve mescidin bir odasına ek olarak yapılan, genellikle bekar ve ilme düşkün sahâbenin konakladığı suffe olarak adlandırılan bir eğitim sınıfı tarihteki yerini almıştır. Böylece burada ders gören suffe ashâbı diye meşhur olan sahâbenin daha sonraki dönemlerde hadislerin aktarımı konusunda rol üstlenmişlerdir. Hz. Peygamber'den öğrendikleri ve gördüklerini kendilerine sorulan sorular üzere cevaplamış ve böylece suffeden bir tedris dahilinde ders görmüş, ilim tahsil etmiş olan mezun sahabîler buldukları toplumda ilimde söz sahibi olan müderris konumunda kabul edilmişlerdir (Bayram, 2014:14).

İslâmın neşvünemâ bulup fetih hareketleriyle geniş coğrafyalara yayılması ve dolayısıyla yeni müslüman olan geniş kitlelerle muhatap olunması gibi durumlar, İslâmı yeni tanışmış olanların bilgi ve birikim eksikliğinin giderilmesi gündeme gelmiştir. Bu ihtiyaçların giderilmesi de doğal olarak daha donanımlı ve sistemli ilim merkezlerinin-kurumlarının inşâ edilmesini gerektirmiştir. Söz konusu tam teşekküllü ilk medreselerin ne zaman hangi tarihte kurulduğuna dair kesin çizgilerle netleştirilmiş bir ittifak olmasa da İslâm tarihinde kurumsal anlamda ilk sistemli ve donanımlı medreselerin Büyük Selçuklu devletinin meşhur bilge veziri Nizâmülmülk'ün (v.485/1092) Bağdat'ta hicri 459 (milâdî 1066-1067) yılında açtırmış olduğu ismi ile müsemmâ olan Nizâmiye medreseleri olduğu görüşü ağır basmaktadır. Nizâmiye medreseleri açıldığı dönemde kendi coğrafyası ile sınırlı kalmamış ünü gayri müslim beldelere dahi ulaşmış hatta batılılarca örnek eğitim kurumları statüsünde sayılmıştır. Devlet tarafından maddi olarak desteklenen ve saray tarafından da himaye edilen Nizâmiye medreseleri gerek teşkilatlanma gerekse eğitim-öğretim kalitesi bakımından bulunduğu dönemin diğer eğitim kurumlarının çok daha üstünde hizmet verdiği bir gerçektir. Nizâmiye medreselerindeki eğitim müfredatı sadece İslâmî ilimlerle sınırlı kalmamış diğer fen ilimleri diyebileceğimiz tıp, astronomi, matematik, felsefe ve tarih gibi ilimler de medresenin eğitim programında yer almıştır. İslâm tarihinde her ne kadar sistematik olarak açılan ilk kurumsal medreselerin Nizâmiye medreseleri olduğu fikri yaygın olarak kabul edilse de Bağdat Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. Nâci Marûf'un tespitine göre Nizâmiye medreselerinin kuruluşundan önce İslâm beldelerinde büyük âlim ve

müdürrislerin yetiştiği yaklaşık otuz üç medresenin varlığından söz edilmesi de gözden kaçırılmaması gereken bir hakikattir (Çiçek, 2009:31). Zannımızca Dr. Nâci Marûf'un tespitleri çerçevesinde varlığından söz ettiği eğitim mekanları veya kurumları olan medreseler kurumsal yapıdan uzak, sistemli bir yapıdan ziyade ihtiyaç odaklı döneminin şartlarına göre şekillenmiş küçük çaplı eğitim kurumlarıdır.

2.2. Dârülhadisler ve Tarihçesi

Tarihi süreçte dârü's-sünne, dârü's-sünneti'n-nebeviyye ve darü'l-sünneti'l-Muhammediye diye de anılan dârülhadisler, Arapça yer-mekân-ev gibi anlamları olan dâr sözcüğü, Hz. Peygamber (sav) söz-fiil ve takrirleri (onayları) olan hadislerle bütünleşince, dârülhadisler; hadis okunan veya okutulan veya hadis tedris edilen mekân olarak önümüze çıkmaktadır (Bozkurt, 1993:227).İslâm'ın ilk tebliğ ve tedris edildiği mekanların başında gelen dârülerkamda başlayan dini yayma gayesi, hicret sonrasında Medine'de inşâ edilen Mescid-i Nebevî'nin bir bölümü olarak kurulan suffe isimli ilim mekanlarında devam etmiştir.

Veda Haccında sahâbîlere hitaben: “Size iki emanet bırakıyorum. Bunlara sımsıkı sarıldığınız müddetçe doğru yoldan asla sapmazsınız. Bunlar: Allah'ın kitabı ve Resulü'nün sünneti”(İmam Mâlik, 2013) diye hitap eden Hz. Peygamber'in bu hadisine binaen, hadislerin ezberlenmesi, okunması ve öğrenilmesi meselesi süreç içerisinde öneme haiz olmuş ve hadis tedrisi için mekanlar kurumsallaşma göstermiştir. Medreseler ve dârülhadislerin kurumsallaşmasıyla alakalı birkaç sebep zikredilebilir. Bu sebeplerden başlıca zikredilen ve en kabul görmüş olanı, Şii (Fâtîmî ve Büveyhîler) akımının yayılarak artması ve ehl-i sünnet aleyhinde propagandalarda bulunmasıdır. Bu sebeple vakfi-müfredatı ve yapısı itibarı ile tam teşekküllü kurulan ilk medrese 1067 tarihinde Büyük Selçuklunun meşhur veziri Nizâmülmülk tarafından inşâ edilen Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'dir (Ayverdi, 1995:60). İnşâ edilen bu medreselerde liyakat sahibi devlet ricali (vali-kadı) ve din adamı (müftü-vâiz) yetiştirmek hedeflenmiştir. Kurumsallaşmanın dârülhadislere bakan yönü ise hadis tedrislerinde öğrencilerin mevcut olarak kalabalık olması, ders okutulan sınıfların yetersiz ve küçük olması, hadis halkalarının zamanla artması gibi sebeplerden ötürü hadislerin tedris edileceği teşekküllü bir mekânı zorunlu kılmıştır. Kaynaklarda bilinen ilk dârülhadisin, Şam'da Sultan Nüreddin Zengî (v.1173) tarafından inşa edilen Nûriye

Dârülhadisi olduğu zikredilmektedir (Ayverdi, 1995:60). Nûreddin Zengî tarafından kurulan ve ismen ilk dârülhadis olma özelliğine sahip olan Nûriye dârülhadisinden önce de hadis tedrisi yapılan ve darü's-sünne olarak isimlendirilen kurumlardan da bahsedilmektedir. Darü's-sünnelere öncülük eden Nişâbur'da kurulan ve kurucusu aynı zamanda da darü's-sünnenin sahibi olan muhaddis İshâk es-Sibâğî (v.954) dir (Bozkurt, 1993:528).

2.2.3. Anadolu'daki Dârülhadisler

Fetih hareketleriyle birlikte Anadolu İslâm ile tanışmış ve Müslümanlığı benimsemiştir. İslâmı yaşamak ve yaşatmak gayesini düstur edinenler cami, medrese ve dârülhadisler inşâ ettirmişlerdir. Özellikle hadislerin tedrisi için kurulan dârülhadislerin Anadolu'daki ilk örnekleri Anadolu Selçukluları dönemine aittir. Nûreddin Zengî'nin Şam'da kurduğu Nûriye dârülhadisinden yaklaşık yetmiş yıl sonra Anadolu'da Çankırı Dârülhadisi (1242) Selçuklu Atabeyi Cemaleddin Ferruh tarafından yaptırılmıştır (Yardım 1993:531). Günümüzde daha çok Taş Mescid olarak şöhret bulan yapı aslında Şifahâne olarak inşâ edildikten sonra dârülhadisin eklenmesi ile dârülhadis olarak kullanılmış ve yapısı itibari ile günümüze kadar ulaşabilmiştir.¹ Cemaleddin Ferruh dârülhadisi Anadolu'daki Anadolu Selçuklu dönemine ait en eski mimari yapı özelliğine de sahiptir. Taş Mescid Osmanlı dönemi kayıtlarında Cemaleddin Medresesi ve Çankırı Medresesi gibi isimlerle de kayıt altına alınmıştır (Yardım, 1993:534).

Anadoluda kurulan dârülhadislerden bir tanesi de Selçuklu Veziri Ata Fahreddin tarafından 1246 tarihinde Konya'da yaptırılan İnce Minareli Medrese dârülhadisidir. Günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş ve hâlâ ayakta olan Selçukluların Anadolu'daki en eski eserlerinden biri olan İnce Minareli Medresenin dârülhadisi olarak inşâ edildiği medresenin vakfiyesinden anlaşılmaktadır (Konyalı, 1964:802).

Anadolu'da inşa edilen dârülhadislerden bir diğeri de İlhanlılar döneminde 1314 yılında yaptırılan ve Ahmediye Medresesi dârülhadisi olarak adlandırılan dârülhadistir. Erzurum'da bulunan Murad Paşa caminin hemen bitişiğinde yer alan Ahmediye Medresesi kitabesinde yer alan yazılar ve hadislerden yola çıkılarak bir dârülhadis olarak inşa edildiğini

¹ www.kültürportali.com.tr (çankırı/dar'ul-hadis/taş mescid)

gözler önüne sermektedir (Yardım, 1993:532). Anadolu’da Osmanlı dönemine kadar inşa edilen dârülhadisler elbette zikrettiklerimizden ibaret değildir, fakat başlıca meşhur örnekleri verilmekle iktifa edilmiştir.

Osmanlı döneminde inşa edilen dârülhadislere baktığımızda sayı bakımından gözle görülür bir artıştan bahsetmek mümkündür. Bu dönemde kurulmuş olan dârülhadislerin ekserisi payitahtta (İstanbul) kurulmuştur. Yapılan çalışmalarda Osmanlı döneminde sadece İstanbul’da kurulan dârülhadislerin sayısının on beşten fazla olduğu zikredilmektedir (Çankaya, 2003:43). Dârülhadisler sadece İstanbul’la sınırlı kalmamış Edirne, İznik, Bursa ve Amasya gibi şehirlerde de kurulmuştur. Dârülhadislerin sayı bakımından İstanbul’da fazla olmasının nedenleri arasında İstanbul’un devletin başkenti olması ve İstanbul’un aynı zamanda hilafetin de merkezi olması gibi etmenlerden söz etmek mümkündür.

Osmanlı döneminde inşa edilen ilk dârülhadise baktığımız zaman I. Murad padişahlığında (1360-1383) Çandarlı Hayreddin Paşa’nın İznik’te ettirdiği bilinmektedir (Yardım, 1993:534). Fakat ne yazık ki bu yapı günümüze kadar varlığını sürdürememiştir. Bununla birlikte ilk dönem Osmanlı mimarisinde en meşhur olmuş dârülhadis 1425 yılında II. Murad’ın Edirne’de inşa ettirdiği Edirne medresesi ve dârülhadisidir (Özkurt, 2011:159). Ne yazık ki bu eser de günümüze kadar ulaşamamıştır. Dârülhadis ve medresesi bugün camii olarak hizmete devam etmektedir.

Osmanlı dönemi merak konusu olan dârülhadislerden biri de şüphesiz Fatih Sultan Mehmet’in padişahlığı ve İstanbul’u fethi dönemidir. Çünkü Fatih İstanbul’u fethedip Fatih külliyesini kurdurmasına karşın külliyyede dârülhadis kurulmamıştır. Bunun sebepleri arasında babası II. Murad’ın yüksek bir pâyeye ile Edirne’de yaptırdığı dârülhadisi ikinci plana atıp gölge düşürmemek zikredilmektedir (Yardım, 1993:531). Zaten Fatih’in kurdurmuş olduğu meşhur Sahn-ı Semân medresesinde müderrisler seviye olarak Edirne dârülhadis medreselerinde müderrislerle aynı ücreti alıyorlardı. Fetihden sonra Fatih külliyesinde dârülhadis kurulmamasına karşın Fatih Sultan Mehmet döneminde Bursa, İstanbul ve Tokat’ta dârülhadisler inşa edilmiştir. Bursa’da Lütfullah Çelebi dârülhadisi (1471), İstanbul Vefa’da Molla Gürânî dârülhadisi medresesi (1484) Fatih dönemi dârülhadislere örnek olarak zikredilebilir (Ayverdi, 1966:459).

Osmanlı döneminden günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş olan dârülhadislerden bir diğeri de Amasya’da inşâ edilen II. Bayezid devrindeki Abdullah Paşa dârülhadisidir (1485). Abdullah Paşa dârülhadisi günümüzde Sofular Camii ismi olarak da anılmaktadır (Yardım, 1993:532) Var olan dârülhadislerin sayısı Kanûnî Sultan Süleyman döneminde bir hayli artış göstermektedir. Kanuni döneminde sadece İstanbul’da beş tane dârülhadis inşâ edilmiştir (Yardım, 1993:533). Bu dönemdeki dârülhadislere Defterdar Mehmet çelebi darul’ul-hadisi (1541, Eyüp), Paposoğlu dârülhadisi (1542, Beyazıt), Sofuoğlu Mehmed Paşa dârülhadisi (1543, İstanbul), Mehmed Ağa dârülhadisi (1553, İstanbul), Süleymaniye Medresesi dârülhadisi (1557, Süleymaniye) ve Hüsrev Kethüda dârülhadisi (1565, Vefa) örnek olarak zikredilebilir.

Dârülhadisleri inşâ ettirme geleneği II. Selim döneminde de devam etmiştir. II.Selim döneminde birden fazla dârülhadis inşâ edilmişse de bunların en meşhuru ve en önemlisi şüphesiz Edirne Selimiye Cami Külliyesi içerisinde yer alan Selimiye dârülhadisidir. Selimiye dârülhadisi için Edirne’deki dârülhadislerin en mükemmeli diye bahseden Evliya Çelebi binanın kurşun kaplı kubbesinden etkilenmiş olmalıdır (Çelebi, 2021:449). Selimiye dârülhadisi günümüzde Türk İslam Eserleri Müzesi olarak hizmet etmektedir.

Yaptığımız araştırma kadarı ile Doğu ve Güneydoğu illerimizde dârülhadis ismi ile kurulmuş müstakil yapılar bulunmamaktadır. Bu bölgelerde dârülhadis bulunmamasının birkaç nedeni olabilir. Bu nedenlerden bir tanesi bölgenin Şam-Suriye-Mısır gibi önde gelen ilim merkezlerine yakın olması ve ilim tahsil elde etmek isteyenlerin bu ilim merkezlerine gidip oralarda ilim tahsil etmeleridir. Diğer bir sebep ise bölgenin coğrafi konum olarak payitahta uzak olmasından dolayı padişahların kendilerine daha yakın vilayetlerde dârülhadis inşâ etmeleridir. Her ne kadar Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde müstakil ismi ile dârülhadisler yapı olarak bulunmasa da medreseleri ile ün salmış olan bölgede mutlaka hadis okuma ve ezberleme faaliyeti yapılagelmiştir. Nitekim Seyahatnâme’sinde Doğu ve Güneydoğu bölgelerini anlatan Evliya Çelebi yöredeki medreselere de değinmiştir. Medreselere değinirken Sultan Hasan Medresesinde (Urfa) hadis derslerinin mütalaa edildiği mekanlardan bahsetmiştir (Çelebi, 2021:121). Yine Van medreselerinde ve Diyarbakır medreselerinde hadis derslerinin yapıldığını ve dersi veren müderrislerin Buhârî (es-Sahîh) ve Müslim’i (es-Sahîh) ezbere okuduklarını bildirmiştir (Çelebi, 2021:443).

2.2.4. Dârülhadislerde Okutulan Hadis Dersleri

Dârülhadislerdeki eğitim-öğretim müfredatında hadis ilmine dair okutulan eserler ve dersler konusunu henüz netleştirilmiş değildir. Müstakil olmasa da Evliya Çelebi gibi seyyahların ve terâcim kitaplarındaki medrese hocalarının ilmi birikimi gibi başlıklardan yola çıkılarak İmam Buhârî'nin (v.256/870) es-Sahîhi, İmam Müslim (v.261/875) es-Sahîhi, İmam Ferrâ el- Begavî'nin (v.516/1122) Mesâhibu's-Sünne'si ve es-Sâğânî'nin (v.650/1252) Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye gibi eserleri okutulmuştur (Yardım, 1993:532). Bu eserlerle beraber o dönemdeki popüler hadis kitapları da okutulup mütalaa edilmiştir. Hadis derslerinin yanında hadis usulü de tedris edilmiştir (Özyılmaz, 2002:174).

2.3. Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu ve Medreselerin Serancamı

2.3.3. Tevhîd-i Tadrîsat Öncesi Eğitim ve Medreseler

Tevhîd-i Tadrîsat kanunu (1924) ilanından önce ülkedeki eğitim-öğretimin genel hatları ve müfredatı itibariyle muhteviyatını İslam medeniyetini temellerine dayandırmaktaydı. Bu temellere dayanan eğitim-öğretimin müfredatında belli bir sistem olsa dahi birlik ve düzen konusunda sorunlar yaşamaktaydı. Kanun öncesi bu birlikteliği muhafaza edemeyen üç grup eğitim-öğretim kurumu zikredilmektedir:

1. Medreseler ve Sıbyân mektepleri diye adlandırılan dini kurumlar,
2. Rüştiye-idâdî-harbiye-mülkiye gibi genel kurumlar,
3. Bu iki eğitim kurumu dışında kalan yabancı ve azınlık grubun kurmuş oldukları kendi eğitim-öğretim kurumları.

Bu üç grubun eğitim-öğretim programı ve müfredatı şüphesiz birbirinden çok farklıydı. Osmanlı dönemindeki en yaygın dini eğitim kurumu olan medreseler ve sıbyân mektepleri kendisine Selçuklu devletinden tevârüs eden eğitim sistemi niteliğindedir (Akkutay, 1984:38).

Medreseler kuruluş itibari ile vakıflara dayandırılıp, kontrol olarak ise devlet kontrolünde eğitim-öğretim faaliyetinde bulunan kurumlardır. Medrese ve mektepler dışında kalan devlet kontrolü bulunmayan yabancı ve azınlık okulları zamanla devlet için birer tehdit

haline dönüşmeye başlamıştır. Çünkü devlet kontrolü dışında faaliyet gösteren ve otoriteden uzak olan bu kurumlar müfredat ve esaslarını kendi planları doğrultusunda şekillendirmişlerdir (Arı, 1992). Otoriten uzak ve tehdit haline dönüşen bu kurumlar için devlet bir yenilik, bir reform arayışına gitmek zorunda kalmıştır. Şüphesiz bu yenilik ve reformlar kendisini XVIII. yüzyılda (Osmanlının Avrupa karşısında üstünlüğünü kaybetmeye ve artık yavaş yavaş duraklama devrine girdiği) dönemlerde olmuştur. Üstünlüğün askeri güç ile el değiştirme düşüncesi yaygın olduğu için eğitim kurumları açısından ilk yenilik ve reformlar da askeri okulların kurulmasıyla başlamıştır. Bunun sebebi ise Osmanlı devletinin savaşlarda eskisi gibi başarılı olamaması, gücünü kaybetmesi, orduda bulunana asker ve subayların düşman safındaki askerden teknik ve ekipman olarak daha iyi durumda olması gibi nedenler zikredilmiştir (Akyüz, 1997:22).

Askeri okulların açılmasıyla başlayan batıyı örnek alma yolundaki yenilikler, batı örnekliliğindeki sivil okulların açılmasıyla devam etmiştir. Eğitim alanındaki reformlar ilk etapta medreselere intikal etmeden kendini medrese dışındaki kurumlarda göstermeye gayret göstermiştir. Medreseler ve batı etkisi ile kurulan eğitim kurumları zamanla sistemsel açıdan farklılık arz edip bu farklılıklar gündem olmaya ve aralarında ikilikler boy göstermiştir. Şöyle ki bir yandan İslami sisteme göre okuyup klasik medrese sisteminden mezun olan fıkıh dersi tedris etmiş kadılar yetişmiş diğer yandan da batı etkisi ile kurulan reformist okullarda hukuk dersi tedris etmiş batılı yasalara göre hüküm verecek hakimler karşı karşıya gelmektedir (Ergün, 1982:59). Bu ikilik ve yeniliklere medreseler karşı çıkacak herhangi bir engel teşkil edecek müdahalelerde bulunmamışlardır. Zaten ilk etapta devletin de medreselerin kapatılması gibi bir hedeflerinin olduğu görülmemektedir.

Batı etkisinde yeni okullar sayı bakımından artış gösterirken var olan klasik usulde eğitim veren medreseler, sıbyân mektepleri ve mahalle mektepleri de varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir. Çünkü klasik usulde eğitim veren bu kurumlar kuruluş itibari ile vakıf sermayeleri ile kurulmuştur. Halkın nazarında önemli ve özel yeri olan bu eğitim kurumlarını doğrudan kapatmayı devlet göze alamamıştır (Koçer, 1992:47). Birbirinden bağımsız farklı iki müfredat ve sistem ile devam eden eğitim zamanla metod ve menheçleri birbirine uymayan iki nesil ortaya çıkarmıştır. Bu anlaşmazlıklar ve farklılıklar zamanla devlet işlerine de etki etmeye başlayıp bir konuda yön tayin edilemez ve sonuç alınamaz hale geldi. Klasik usulde eğitim gören vakıf kuruluşlar mahiyetindeki köklü medreseler ve devlet

destekli batı örnekliliğine uygun kurulan yeni açılan kurumlar birbirinden farklılaşmaya devam etmektedir. Dolayısıyla bu farklılaşmalar devlet nezdinde de müfredat birliği ve istikrar açısından zorlaşmaktadır (Koçer, 1992:49).

1908 yılında ikinci meşrutiyetin ilanı ile birlikte askeri rüştiyeler (ortaokul) Maarif Nezaretine tevdi edilmiş ve yine batı sistemine ayak uyduramamış olan medrese ve sıbyan mekteplerinin de Maarif Nezaretine devredilmesi gibi konular ‘Tevhîd-i Tadrîsatın’ bir takım ön adımlarını oluşturmuştur (Ergün, 1982:62). Fakat Cumhuriyet hükümeti kurulmasına rağmen medrese-mektep arasındaki farklılık-ikilik ve eğitim sistemindeki müfredat birliği sorunu olduğu gibi devam edegelmiştir. Hakeza batı örnekliliğinde hayata geçirilen kurumlar arasında da birlikten-düzenden söz edilemez. Çünkü evvelinde askeri okullar ihtiyaç doğrultusunda kendi liselerini (askeri idadi) ve ortaokullarını (rüştiye) kurmuşlardır. Bu kurumlar dışında kalanlar ise bakanlıkların kendi ihtiyaçları ve imkanları doğrultusunda kurdukları okullardır. Bu kurulan okulların bakanlıklarına Şer’iyye ve Evkaf Nezareti, Ticaret Orman ve Mâdin Nezareti, Harbiye Nezareti ve Maarif Nezareti gibi bakanlıklar örnek olarak verilebilir (Ergün, 1982:62).

2.3.4. Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu İçin Yapılan Ön Hazırlıklar

1921 yılının temmuz ayında Ankara’da toplanan Maarif kongresinde ülkedeki eğitim veren mevcut kurumların hepsi için müfredat birliği sağlama hususunda görüş birliği sağlanmıştır. Toplanan kongrede söz alan Mustafa Kemal, eğitim-öğretim birliğinden yoksun olmanın, takip edilen sistemi milli sistem olmamasından yakınmış ve bu sebepleri ülkece geri kalmışlığın en temel sebebi olarak zikretmiştir. Ve bu doğrultuda dış etkenlerden uzak, milli bir eğitim-öğretim programı hazırlanması hususunda görüşlerini ifade etmiştir (Arı, 1992:185).

Maarif Kongresinden iki yıl sonra 1923’te İzmir’de konuşan Mustafa Kemal yine eğitimin ikircikliliğinden yakınmış ve eğitimde birlik mesajlarını şöyle dile getirmiştir: “... Medreseler ve vakıflar ne olacak? Diye sorduğunuz vakit, hemen bir direnme ile yüz yüze gelirsiniz. Ülkemizin ve milletimizin ilim-irfan yuvaları (okullar) bir olmalıdır. Memleketin bütün evladı kadın-erkek aynı şekilde bu ilim-irfan yuvalarından çıkmalıdır.”(Palazoğlu, 1995:26).

Mustafa Kemal eğitimdeki birlik konusundaki ısrarcı tavırlarını gittiği her şehirde vurgulamaya devam etmiştir. 1923 yılında uğradığı Kırkağaç'ta (Manisa) konuşan Mustafa Kemal, medreselerin işlevsizliğine değinen ve medreselerin artık işlevini yitirip, ilim irfan yuvası olmadığını, boş zaman geçirilen ve vaktin boşa geçirildiği mekanlar olduğunu dile getirmiştir (Palazoğlu, 1995:27).

Eğitimde birliği savunan birçok devlet ricali vardı. Bu isimlerden biri de Mustafa Kemal'in yakın mesai arkadaşı ve doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir Paşa'dır. 1923 yılında eğitimin birliğine dair toplanan Muallim ve Muallimeler Derneğinin düzenlediği konferansta konuşan Kâzım Karabekir Paşa iktisadi açıdan da mücadele kazanabilmenin yolunun eğitimden geçtiğini, eğitimdeki birliğin yönetimdeki birliğe de yansıtacağını bu gerekçe ile de eğitimde merkezileşmeye gidilmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştır (Ergün, 1982:65).

2.3.5. Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu

Değindiğimiz mektep-medrese ihtilafı, müfredatın ikililiği, eğitim sisteminin ayrı ayrı bireyselleştirilmesi, bu meselelerin yönetim erkanının da dahi ciddi bir şekilde hissedilir olması, eğitimde büyük ve köklü bir reformu yani eğitimde birliğin olmasını zaruri kılmıştır. Mustafa Kemal Tevhîd-i Tadrîsat kanunu ilan edilmeden iki gün önce Büyük Millet Meclisinde yaptığı açılış konuşmasında şu üç mesele vurgu yapmıştır:

1. Ulusun isteği, “Cumhuriyetin zaman kaybedilmeden, denenmiş ve kanıtlanmış bütün ilkelere tümüyle dayandırılması lazımdır.”
2. Kamuoyunun eğitim ve öğretimin birleştirilmesinden yana olduğu saptanmış olduğundan, bunun hiç zaman kaybedilmeden uygulanması elzemdir.
3. Müslümanlığı yüzyıllardan beri yapılageldiği üzere, bir siyasi araç olarak kullanmaktan kurtarmanın ve yüceltmenin çok gerekli olduğu gerçeğini görüyoruz (Arı, 1992:187).

Tüm bu ön hazırlıklardan sonra tarih 3 Mart 1924'ü gösterdiğinde Manisa milletvekili Vasıf Bey ve arkadaşları tarafından Meclise sunulan Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu görüşülmüş ve kabul edildikten sonra ilan edilmiştir. Kanun teklifini meclise sunan Vasıf

Bey aslında kanunun ilan edilmesinden bir gün evvelinde verdiği demeçte: “Bütün müessesâtı ilmîyenin mercii Maarif Vekaletidir. Bundan sonra mektep-medrese meselesi yoktur.” diyerek Tevhîd-i Tedrîsat’ın ışıklarını yakmıştır.

Tevhîd-i Tedrîsatın kabul edildiği kanunla şu iki kanun teklifi de kabul görmüştür:

1. Şeyh Saffet Efendi ve arkadaşlarının teklifi ile halifelik kurumunun kaldırılması ve Osmanoğulları soyundan gelenlerin Türkiye dışına çıkarılması,
2. Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve arkadaşlarının kanun teklifi ile Din İşleri ve Evkâf Bakanlığı’nın kaldırılmasına dair kanun (Arı, 1992:187).

2.3.6. Tevhîd-i Tedrîsat Kanununun Uygulanması

Mecliste kabul edilen kanun üç gün sonra (6 Mart 1924) Resmî gazetede (cerîde-i resmî) yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunla ülkede bulunan bütün okullar (mektep ve medreseler de dahil) Maarif Vekaletine (Millî Eğitim Bakanlığı) bağlanmıştır. Kanunla medreselerin idare ve yapısında değişikliklere gidilmiş, yüksek din tahsili için ilahiyat fakülteleri ve cami görevlileri (imam-hatip) yetiştirmek için de medreselerden farklı olarak başka kurumların kurulması kararı alındığı da zikredilmiştir (Aydın, 2015:97).

Kanunun yasalaşmasına ön ayak olan ve kanunu arkadaşları ile meclise sunan Manisa Milletvekili Vasıf Bey Millî Eğitim Bakanlığına görevlendirilmiştir. Kanunu hızlı bir şekilde yürürlüğe sokan ve uygulayan Vasıf Bey, kanun metninin maddeleri arasında olmamasına rağmen gönderdiği genelge ile kapatılmasının talimatını vermiştir. Gönderilen genelge ile medreselerin iptidai kısmı kapatılacak, kapatılan iptidai medrese talebeleri yeni açılan mekteplere kaydolunacak, medresedeki müderrisler de diledikleri takdirde yeni açılan mekteplerde din dersi öğretmeni olarak görevlendirilmiştir (Ayhan, 1999:248).

2.3.7. Tevhîd-i Tedrîsat Sonrası Eğitim-Öğretim

Kanunun yürürlüğe girmesi akabinde ülkedeki bütün eğitim-öğretim kurumları Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmış ve medreseler kapatılmıştır. Yeni açılacak olan kurumlar artık millî eğitim denetiminde olacaktır. Kanunun ilanı ile Şerîyye ve Evkâf vekaleti de kaldırılmış onun yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulması ön görülmüştür. Kanun metninin zikredilen dördüncü maddesi gereğince din hizmetlerinde ihtisas gerektirecek kurumlar için İlahiyat

fakültesi kurulacaktır. Ve yine dördüncü madde gereği din hizmetlileri (imam, vaiz, müezzin) yetiştirmek için de imam-hatip okulları açılması ön görülmüştür (Yanardağ, 2012:241). Böylece kanunun ilan edilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ile aslında din hizmetlileri yetiştirilmesi ve yetişecek olan din adamları/hizmetlileri için gereksinim duyulacak olan kurum ve kuruluşlar devlet güvencesi altına alınmış, devlet adına bir görev bir misyon sayılmıştır (Yanardağ, 2012:244).

İlahiyat Fakülteleri

Tevhîd-i Tedrîsat öncesi Osmanlı döneminde günümüz üniversitelerine denk sayılabilecek dârülfünun bulunmaktaydı. Dârülfünun'da şu bölümler okutulmaktaydı:

- 1.Şer'i ilimler
- 2.Hukuki ilimler
- 3.Fen ilimleri
- 4.Tıbbî ilimler
- 5.Edebî ilimler.

Dârülfünun bünyesinde 1908 yılında kurulmuş olan Şer'i ilimler (ulumu şer'iyye) günümüz ilahiyat fakültelerine denk gelmektedir. Bu bağlamda Türkiye'deki ilahiyat fakülteleri tarihçesini isim olarak olmasa da muhteva olarak bu döneme kadar götürmek mümkündür. Fakat Şer'i ilimler bölümü yayınlanan bir genelge ile 11 yıl sonra (1919) kapatılmıştır (Yanardağ, 2012:244).

Tevhîd-i Tedrîsat kanunun dördüncü maddesi gereği dini ihtisasta uzman yetiştirmek için İlahiyat fakültelerinin açılması gündeme gelmiştir. Maarif Vekaleti alınan kararları aynı yıl yürürlüğe sokmuş ve gereklerini yerine getirmek için çalışmalara başlamıştır. 5 Mart 1924 tarihinde açılması planlanan ilahiyat fakültelerinin esas ve prensiplerini belirlemek amacıyla Süleymaniye medresesinin müderrisleri ve darülfünun hocalarından oluşan bir komisyon görevlendirilmiştir. Oluşturulan bu komisyon yeni açılacak olan İlahiyat fakültelerinin ilke ve esaslarını belirlemede ve okutulacak ders-müfredatta tespitlerde bulunacaklardır (Öcal, 1996:114). Yapılan tespit ve çalışmalar neticesinde dârülfünuna bağlı olmak üzere İstanbul'da bir ilahiyat fakültesi kurulması kararlaştırılmıştır (Yanardağ,

2012:244). Açılan bu ilahiyat fakültesi aslında Süleymaniye medresesinin kanun ile fakülteye dönüştürülmüş şeklidir. Açılan ilahiyat fakültesinin eğitim-öğretim süresi ilk etapta üç yıl olarak belirlenmiştir. Medreseleri fakülteye dönüştürülmüş olan medrese talebeleri de buldukları sınıf düzeylerine göre yeni açılan fakülteye kaydedilmiştir. Medrese mezunu talebeler de fakülte mezunu sayılacak ve mezuniyet aşamasına gelmiş olan öğrenciler ise İlahiyat fakültesi hocaları tarafından, klasik medrese usulüne göre mezuniyet sınavı yapılacak ve böylelikle öğrencilerin mağdur edilmesinin önüne geçilmiştir (Yanardağ, 2012:244).

İlk etapta eğitim süresi üç yıl olarak belirlenen ilk ilahiyat fakültesinde okutulacak müfredattaki dersler şu şekilde zikredilmiştir (Öcal, 1996:114):

1. Tefsir ve Tefsir Tarihi
2. Hadis ve Hadis Tarihi
3. Kelam Tarihi
4. Fıkıh Tarihi
5. Tasavvuf Tarihi
6. Tarih-i Edyân (dinler Tarihi)
7. İctimaiyyât (Sosyoloji)
8. Ruhiyyât (Psikoloji)
9. Din Felsefesi
10. İslâm Mezhepleri
11. İslâm Mezhepleri
12. Türk Tarihi Dinisi
13. Arapça
14. Farsça

Daârülfünun bünyesinde açılan ilahiyat fakültesinin eğitim öğretimi çok uzun soluklu olmamıştır. Eğitim-öğretime yaklaşık dokuz yıl hizmet eden ilahiyat fakültesi çıkarılan çeşitli kanun ve genelgelerle 1983 yılında kapatılmıştır. Fakültenin kapatılma gerekçeleri arasında talebe sayısının az olması zikredilmiştir. Zira Mecellenin yerine Medenî Kanun'un kabulü, fikhî sistem yerine hukuk bölümlerinin açılması, harf inkılabı ile Arap ve Fars diline dair derslerin kaldırılması gibi gerekçeler gösterilerek bu bölümde okuyan

öğrenciler için gelecek vaat edilmeyen bölümler haline gelmiştir. Doğal olarak öğrencilerin sayısında azalma olmuştur. İşte bu sayıca azalma fakültenin kapatılmasına temel gerekçe gösterilmiş ve resmî olarak kapatılmıştır (Öcal, 1996:114).

Kapatılan İlahiyat fakültesi yerine İslâm Tetkikleri Enstitüsü açılmıştır. Fakat İslam Tetkikleri Enstitüsü de ilahiyat fakülteleri gibi uzun ömürlü olamamış ve sunulan çeşitli nedenlerle (ders veren hocaların emekli olması, öğrenci mevcudunun azalması gibi) 1936 yılında kapatılmıştır (Ülken, 1991:7). Böylece dârülfünun bünyesinde açılan ilk ilahiyat fakültesi ve kapatılan bu fakültenin devamı niteliğinde olan İslâm Tetkikleri Enstitüsü de resmî olarak tamamen kapatılmış, Tevhîd-i Tadrîsat Kanununun dördüncü maddesi sağlıklı yürütülememiştir. Dördüncü maddenin gerekliliği sadece dârülfünunda edebiyat fakültesi müfredatında İslâm Dini ve Felsefesi isminde bir ders olarak yürürlükte kalmıştır (Ergin, 1997:43).

1928 yılına gelindiğinde ise laikliğin benimsenmesi ile din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerekçe gösterilerek mevcut bütün okullardaki din dersleri kaldırılmak istenmiştir. Din dersleri lise müfredatından çıkarılmış, sadece köy okullarının müfredatında 1939 yılına kadar ders verilmeye devam edilmiştir. Böylece Türkiye'deki bütün resmî okulların müfredatında din dersleri kaldırılmıştır. Din derslerinin kaldırılması, İlahiyat fakültelerinin kapatılması, toplumdaki dini kullanarak insanları aldatan hoca görümlü insanların çoğalması ve toplumun da hocalara din adamlarına muhtaç olması gibi sebeplerle İlahiyat fakültelerinin açılması tekrardan gündeme gelmiştir. Yapılan görüşme ve tartışmalar neticesinde tarihler 1949'u gösterdiğinde Meclis, Ankara Üniversitesine bağlı olarak yeni bir İlahiyat fakültesinin açılmasını kararlaştırmıştır (Öcal, 1996:115). Böylece Ankara İlahiyat Fakültesi Tevhîd-i Tadrîsat kanunu sonrası Türkiye'de açılmış olan ikinci ilahiyat fakültesi olma özelliğine sahiptir. Dârülfünundaki ilahiyat fakültesinden farklı olarak Ankara İlahiyat fakültesinde eğitim-öğretim süresi dört yıl olarak belirlenmiştir. İlk etapta sadece genel lise (düz lise) çıkışlı öğrencilerinin kabul edildiği İlahiyat fakültesi, ilerleyen süreçte genel lise dışındaki öğrencileri de kabul etmeye başlamıştır. Ve ayrıyeten üstün nitelikli nesiller yetiştirmek, daha ilmî müfredat sağlamak ve araştırmacı talebeler yetiştirmek gayesiyle öğrenim süresi dört yıl olan fakülte bir yıl da hazırlık sınıfı eklenerek toplam beş yıl eğitim-öğretim vermeye başlamıştır (Er, 1982:4).

Medreselerin Kapatılması

Tevhîd-i tadrîsat kanunuyla birlikte yönetim eğitim konusundaki icraatlarına başlamış, kanun derhal yürürlüğe sokulmuştur. Kanunun dördüncü maddesi gereği eğitim ve öğretimin her türlü Maarif bakanlığının bünyesinde açılacaktır. Böylece ülkedeki din hizmetlerine dair eğitim-öğretim de devlet izni ve kontrolü dahilinde olmuş olacaktır. Fakat kanun metninde yer almamasına rağmen medreseler kapatılmıştır. Kapatılan medreselerin bir bölümü ise din hizmetlerini yerine getirecek olan imam ve hatiplerin yetişmesine olanak sağlayacak imam-hatip okullarına dönüştürülmüştür. Böylece dârülhilafe medreseleri ve ilmîyye medreselerinin bazı bölümleri (hazırlık) Maarif vekaletince kapatılmış, İptidâ-i Hâriç ve Dâhil kısımları ise imam-hatip okullarına dönüştürülmüştür. Medreselerin İmam-Hatip okullarına dönüştürülmesine dair genelge altı madde ile vilayetlere gönderilmiştir. Gönderilen genelgenin altı maddesi şöyledir:

1. Devlet bütçelerinde ve teşkilatında kadrosu, hey'et-i talimiyesi, programları mevcut ve muayyen olmayan medâris-i ilmîyye'nin devam-ı tadrîsatına müsaade edilemez. Binaenaleyh bu emrin vüruduyla beraber vilayetinizin merkez ve kaza ve köylerinde mevcut olan bu gibi medreseler hemen serdedilecektir.

2. Bu medreselerde mevcut olan talebe o mahallenin iptidai mekteplerine veyahut lise ve idadilerin kısm-ı iptidâîyelerine behemehal naklolacaktır.

3. Bu medreselerin müderrisleri arzu ettikleri takdirde mekteplerince de ulum-i dinîyye muallimliklerine tayin edilecektir.

4. Mekteplerin iptidai tedrisi ve terbiyenin ancak maarif mekteplerinde temin edilmesi son kanunun icabatından olmakla eski dârülhilafe medreselerinin iptidai mekteplerimizin sınıflarına tekabül eden izharı kısımları ilga edilmiştir. Buradaki talebe mahalli iptidai mekteplerine yahut lise ve idadi kısm-ı iptidâîlerine behemehal nakledilecektir. Bu sınıfların muallimlerinden şeriât-ı kanuniyeyi haiz olanlar iptidai mekteplerine tavzif edileceklerdir.

5. Eski dârülhilafe medreselerinin iptidâ-i hariç ve dâhil kısımları son kanunun 4.maddesine tevfikân imam ve hatip yetiştirilmek üzere vekaletin idaresi altında ibkâ edilmişlerdir. Ders programları ve kadroları derdest-i tanzimdir. İsimleri, buldukları mahallin isimlerine izafetiyle İmam ve Hatip Mektebi olacaktır. Medâris-i İlmîyye'nin İptidâ-

yı hâriç ve dâhil kısımları mevcut ise ve arzu ederlerse bunların talebesi İmam-Hatip Mektebi'ne nakledilecektir.

6. Bu emrin tatbiki ve neticesinin sür'at-i iş'arı mercudur (Zengin, 2022:85).

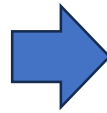
Medreselerin kapatılması meselesi hukuka dayandırılmaya çalışılırken tartışılan bir diğer mesele de Medreseler satılmasının veya farklı amaçlar dahilinde kullanılması meselesidir. Maarif vekaletine gönderdiği iddia edilen tebliğde vakıflara ait taşınmazlar üzerinde bulunan cami ve mescitler hariç kalan binalar ve kullanılmayan medreseler satılarak, elde edilen satış ücreti ile de cami veya hastane yaptırılmasına karar verilmiştir. Durumuna göre elverişli olan medreselerin de mektep olarak kullanılmasına veya dönüştürülmesine karar verilmiştir (Zengin, 2022:89). Her ne kadar resmiyete dökülmüş olsa da bu genelge halkın tepkisini çekmiş ve uygulama askıya alınmıştır.

İmam-Hatip Okullarının Açılması

Yayımlanan genelgelerin ardından medreseler resmi olarak kapatılmış ve kapanan medreseler imam-Hatip okulları adı altında yeni bir kurum olarak açılmıştır. Açılan kurumlar Maarif vekaletine bağlı olarak işlemektedir. İmam-Hatip okulları ilk olarak kanunun ilan edildiği 1924 yılında açılmıştır. Açılan imam-hatip okulları ilk etapta 29 okul olarak hizmete açılmış daha sonraki süreçte bu sayı 38'e kadar yükselmiştir (Aydın, 2015:98). Kapanan medreselerdeki öğrencilerin durumu ise Maarif Bakanlığının yayımladığı belge ile öğrencilerin yeni açılan İmam-Hatip okullarına nakilleri gerçekleşecektir. Yayımlanan genelgeye göre nakiller şu şekildedir:

Medrese sistemi

Hazırlık 2.Sınıf Talebeleri
İptida-i Hâriç 1.Sınıfı bitirenler
İptida-i Hâriç 2.Sınıfı Bitirenler
İptida-i Hâriç 3.Sınıf Bitirenler

İmam Hatip Okulları

1.Sınıf
2.Sınıf
3.Sınıf
4.Sınıf

Böylece öğrencilerin mağduriyetinin önüne geçilmiştir. İptida-i dâhil² kısmındaki 1.sınıfı bitirmiş öğrenciler ve İptida-i Dahilin 2. Ve 3.sınıf öğrencileri de yeni açılan İmam-Hatip okullarından mezun sayılacaktır. Mezun sayılan bu öğrencilere yeni kurumun (imam-hatip okulu) diplomaları verilecek ve bu diplomalar medrese icazetindeki şahadetnameler ile değiştirilecektir. İcazetnameleri yeni açılan İmam-Hatip okullarının sistemine göre hazırlanan mezun talebeler artık görev almak için, imam ve hatip olarak atanabilmek için isimleri Diyanet Reisliğine gönderilecektir (Zengin, 2022:91).

İlk defa açılmış yeni eğitim-öğretim kurumları olan İmam-Hatip okullarının öğrenim süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir. Okullardan mezun olan öğrencilerin direkt öğretmen olarak atanması mümkün değildir. Mektebe kaydedilecek olan öğrenciler; İptida-i mezunları imtihansız olarak kaydolabileceklerdir. Özel mekteplerden mezun olan öğrenciler ise İptida-i son sınıf derslerinden yapılacak olan sınavlardan sonra başarı durumlarına göre yerleştirileceklerdir. Kaydolan öğrencilerden kesinlikle herhangi bir ücret alınmayacak, eğitim tamamen ücretsiz olarak hizmete açılacaktır (Zengin, 2022:91). Böylece İmam-Hatip okullarının eğitim sistemi de açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre okullara gönderilen talimnamelerde okullarda sınav usulü yılda bir kez yazılı ve bir kez de sene sonunda sözlü olmak üzere toplamda iki sınavdan oluşacaktır. Yazılı sınavların yapıldığı süre zarfında ders işlenmeyip, sınavlara hazırlanılacaktır. Sınavların akabindeki hafta ise öğrenci ve öğretmenlerin dinlenmesi için tatil olacaktır. Öğrencilerin sınav usulüne göre ortalamalarının onluk sisteme göre en az beş olması gerekmektedir. Aksi halde öğrenci başarısız sayılacak ve sınıf tekrarı yapacaktır.

² İptida-i dâhil, Osmanlı dönemindeki klasik Medrese sisteminde Lise bölümüne ve İptida-i Hâriç ise Ortaokul kısmına denk gelen kademelerin adıdır. 3'er yıldan toplam 6 yıl eğitim-öğretim süresi olan bu kademelerin müfredatında 30 farklı ders bulunmaktadır. Derslerin %20'si klasik İslam usulüne göre, kalan %80'i ise Edebiyat, Matematik, Fen gibi modern ilimleri ihtiva etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU MEDRESELERİ VE HADİS

3.1. Medreseler ve Toplum

İnsan fitratı gereği diğer fert ve toplumlarla iç içe yaşayan varlıktır. İnsanın toplumsal anlamda belli bir kimliğinin inşa edilmesinde şüphesiz birçok etmen mevcuttur. Bu etmenler arasında kinin yaşadığı coğrafya, soluduğu hava, yaşadığı hayat standartları, nesillerden nesillere aktarılmış olan örf ve adetleri gibi birçok madde sayılabilir. Doğuda yaşayan toplumlar için bu etmenlere ek olarak yöre halkında ilmi ile nam salmış hocalar-âlimler de sayılabilir. Zira doğu toplumlarında insanlar ilme ve âlime her zaman ihtiram göstermişlerdir. Yöre halkınca bilinen tanınan hoca, mele, seyda gibi unvanlarla anılan kişiler sadece uhdelerinde bulunan talebe ve idare ettikleri medreseler üzerinde değil aynı zamanda eğittikleri talebelerinin aileleri, akrabaları üzerinde de sözü geçen etkili insanlardır. Çünkü insanlar âlime/seydaya muhabbet besler, hürmet eder, izaha muhtaç bilmedikleri ilmi meseleleri seydaya danışır, fikrine önem verir. Bu fikir danışması aslında sadece ilmi konularla sınırlandırılacak kadar kısır bir konu değildir. Bu münasebet ilmi konuların yanında sosyal-toplumsal meseleleri de kapsamaktadır. Zekatının nereye ve nasıl verileceğinden tutunda kız alıp verme konusuna kadar seydanın danışmanlığı yöre halkı için önemli ve muteberdir.

Seydanın bu saygınlığı hak etmesinde şüphesiz ilimle iştilal olması ve talebe yetiştirmesinden, kendilerini ve vakıflarını /medreselerini insanlığa hizmete sunmalarından kaynaklanmaktadır. Medreselerin bulunduğu bölgelerde, yöre halkı hocaya ve talebeye sahip çıkar, varsa ihtiyaçlarını giderir, samimiyetlerinden ötürü evlerine misafir olarak davet eder ve hürmetle ağırlarlar. Bu saygı ve ihtiram neticesinde hocanın veya talebenin bulunduğu ortamda insanlar söz ve konuşmalarına dikkat eder, giyim kuşamına ihtimam verir, hocanın veya talebenin sözlerine kulak verirler. Bu durum medreseler için de geçerlidir. Medreselerin yakınlarında bina edilen yapılarda hayat süren insanlar ve dükkân sahipleri giyim kuşamlarına İslâmi hassasiyet noktasında riâyet eder, söz ve davranışlarına dikkat ederler. Dükkân sahipleri, talebeleri rahatsız edecek ölçüsüzlükte iş yapmaz, çarşı ve pazarlarında sattıkları ürünlerde ölçü ve mizana dikkat ederler. Medrese ve hoca toplum üzerinde o kadar

etkili olmuştur ki insanlar doğan çocuklarına isim koymaları bağlamında seydaya danışır isimlerin İslâmi hassasiyet noktasında onları dinlerlerdi.

Her ne kadar günümüzde medrese ve hocanın yetkinliği eskisi kadar kuvvetli olmasa da yörelerde hala bu durumdan söz edilebilir.

3.2. Başlıca Doğu Medreseleri

3.2.1. Norşin Medreseleri

Doğu Anadolu bölgesinin ilim-irfan yurdu olmasında katkısı bulunan, kuruluşundan günümüze kadar yüzlerce talebe mezun edip onlarca müderris yetiştiren, bölgenin önde gelen geleneksel medrese sisteminde hizmet veren eğitim kurum ve kuruluşlarından biri hiç şüphesiz Norşin medreseleridir. Nitekim Norşin medreselerinin temeli yaklaşık 12.yy'da Selçuklu Devleti tarafından Bitlis ili sınırları içerisinde inşa edilen İhlasiye medreselerine dayanmaktadır (Kemaloğlu, 2015:71). İhlasiye medreselerinin kuruluşundan sonraki ilerleyen süreçte bölgesinde irili-ufaklı birçok medrese de inşa edilmeye başlanmıştır. Norşin medreseleri de kurulan bu irili-ufaklı medreselerden biri olarak eğitim hizmeti vermeye başlamıştır.

Günümüzde Bitlis ili sınırları içerisinde yer alan Norşin'in geçmişi çok eskilere dayanan kadim bir medeniyettir. Bugünlerde Güroymak olarak ismi değiştirilen Norşin, 1987 yılına kadar Ermenice Yeniköy (Norşen/Norşin) anlamına gelip Ermenilerin yerleşim yerlerinden biri olma özelliğine sahiptir (Teyfur, 2021:12). Her ne kadar ilçenin ismi Güroymak olarak değiştirilmiş olsa da ilçe içerisinde bulunan medresenin ismi değiştirilmeyip, Norşin medreseleri olarak hizmet vermeye devam etmektedir. Günümüzde Güroymak ilinin Esentepe mahallesinde yer alan medresenin asıl kurucusu ve ilk müderrisi sayılan Şeyh Abdurrahman Tâğî'dir (Baz, 2014:106). İsmen yaklaşık 1875 yılında faaliyete geçen Norşin medreseleri klasik İslami ilimlerin yanında tasavvufi yönü ile de baskın olup bölgede irşad görevi üstlenmektedir. Tarikatta Nakşibendî olan Norşin medreseleri Hâlidî kolunun önemli temsilcisi konumundadır.

Norşin medreseleri günümüzde birçok şubesi ile eğitim hizmeti vermeye devam etmekte olup ilk ve merkez şubesi olan Şeyh Abdurrahman Tâğî döneminde kurulan küçük

ve mütevazı bir yapıya sahip olan medrese tek katlı ve derslik halinde inşa edilmiştir. Daha sonraki süreçte artan talep ve rağbet doğrultusunda Şeyhin çocukları tarafından eklem ve genişletmeler ile medrese modern bir görünüme kavuşmuştur. Günümüzde medrese Şeyh Masum medresesi diye anılan medrese beş kattan oluşmakta ve caminin avlusunda büyük bir cami de inşa edilmiştir. Halihazırda hafızlık eğitimi gören talebeler dahil toplamda yüz öğrenciye klasik İslâmi ilimler eğitimi verilmektedir (Ürek, 2020:213).

Norşin medreselerine bağlı olan bir diğer medrese de 2008 yılında hizmete açılan Şeyh Muhammed Hâlid medresesidir. Bu medrese de üç katlı olup ilim talebelerine klasik usulde eğitim hizmeti vermeye devam etmektedir. Medrese geçtiğimiz yıllarda vefat eden Şeyh Abdurrahman Çevik (v.2020) tarafından açılmış ve yine baş müderrisliği şeyhin kendisi ifa etmekteydi. Şeyh Abdurrahman'ın vefatından sonra medrese medresenin idaresi Molla Sabahattin Turgut tarafından idare olunmaktadır. Günümüzde varlığını sürdüren medreselerin hepsi Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'ân Kursu ismi ile eğitim ve öğretim hizmetlerine devam etmektedirler.

Norşin medreselerinde tedrici bir eğitim esas alınmış, ezberlenen metin veya dersler sonraki dersler için de basamak mahiyetindedir. Bu eğitim metodunda ise belli başlı esas ve ilkeler düstur edinilmiştir. Bu esaslar arasında takrir (dersi anlatma), mütalaa (dersi anlayarak, tahlil ederek okuma), metin ve ibare ezberleme, soru cevap, tartışma-müzakere, not tutma ve birebir eğitim gibi örnekler zikredilebilir. Norşin medreseleri kuruluşundan beri bulunduğu coğrafyada sadece talebe ve müderrislerin eğitimi ile sınırlı kalmamış, yaşadığı coğrafyayı ıslah edici sosyal bir rol de üstlenmiştir. Zira halk bölgedeki şeyh, molla ve âlimlere saygıda kusur etmeyip, sözlerini dinler, danışılması gereken konularda medrese hocalarına ve âlimlere danışırlar. Doğu ve güneydoğu bölgelerindeki kan davaları, arazi-toprak kavgaları, aileler arasındaki kız alıp verme ve miras gibi dini hukuki sorunların giderilmesinde medreseler ve müderrisler söz sahibi mercii konumunda olup sosyal rol üstlenmişlerdir.

3.2.2. Tillo Medreseleri

Dini eğitim kurumlar içerisinde Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin ilmi anlamda besleyen, kuruluşundan günümüze kadar binlerce talebe ve yüzlerce müderris yetiştiren

medreselerin öncülerinden bir diğeri de ismi ile nam salmış olan Tillo medreseleridir. Tillo, günümüzde Siirt ili sınırları içerisinde yer alan, il merkezine yaklaşık sekiz kilometre uzaklıkta bulunan ilçe, Süryanice bir kavram olup “Yüksek Ruhlar” manasına gelmektedir (Keser, 2017:10). Yaklaşık beş bin nüfusu olan Tillo’nun ilçe olmadan evvelki ismi Aydınlar beldesi olarak da bilinmektedir. Nüfusunu çoğunluğunun Arap uyruklu vatandaşlardan oluşan Tillo geçmişten bugüne medreseleri ve Arap diline vukufiyeti olan talebe ve müderrisleri ile şöhret bulmuştur. Halkın çoğunluğunu Kürt-Arap nüfusu teşkil etmesi hasebiyle ilçe geneli mensup olunan mezhep Şâfiî mezhebi ve tasavvufi olarak bağlı buldukları tarikat ise Kadirî veya Nakşibendîye tarikatlarıdır. Günümüzde Tillo medreseleri denilince akla iki medrese gelmektedir. Bunların ilki Şeyh Bedrettin tarafından idare olunan ve yaklaşık iki yüz talebeye hizmet veren, Şâfiî ve Kâdirî çizgisini benimseyen, ismini de kurucusundan olan Memduhiyye medreseleridir.

Tillo medreseleri merkezini teşkil eden bir diğeri önemli medrese ise Mücahidiyye medreseleridir. Tillo Mücahidiyye medresesinde bugün yaklaşık olarak beş yüz talebe ilim tahsil edebilmektedir. Mücahidiyye medresesi altmış yıla yakın kesintisiz olarak Siirt’te eğitim hizmeti sunmaktadır. Mücahidiyye medresesinin asıl kurucusu Molla Burhaneddin olup medreseyi 1958 yılında hizmete açmıştır (Ekinci, 2016:249) Molla Burhaneddin kurucusu olduğu halde medreseye kendi ismini vermemiş, dedesi Şeyh Mücahide nispeten Mücahidiyye medresesi olarak anılmasını sağlamıştır. Mücahidiyye medresesi günümüzde yaklaşık elli müderris ile klasik İslâmi usulde eğitim hizmeti vermektedir. Dersler Arapça gramer ve Kur’ân-ı Kerîm ağırlıklı olup, ilerleyen dönemlerde medrese müfredatına göre akli ve nakli ilimler de ihtisas düzeyinde tahsil edilmektedir. Ayrıca Mücahidiyye medresesinde hemen hemen her gün ikindi namazlarının akabinde baş müderris Molla Burhaneddin öncülüğünde Nakşibendîye tarikatı usulünde müderris ve talebeler eşliğinde hatme³ yapılmaktadır. Tillo medreselerinin isimleri her ne kadar medrese olarak yaygınlık kazanıp böyle telaffuz edilse de 2012 yılında yapılan düzenleme ile medrese statüsü taşıyan kurum ve kuruluşlar Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlanmış ve medreseler Kur’ân Kursu çatısı altında eğitim hizmeti vermeye devam etmiştir (Keser, 2017).

³ Hatme: Şeyhin huzurunda bazı surelerin belli usullerde okunup, zikir çekilmesi anlamında kullanılan tasavvufi terim.

3.2.3. Ohin Medreseleri

Doğu Anadolu bölgesinin önde gelen eğitim kurumlarından bir diğeri de Ohin medreseleridir. Ohin, Bitlis ilinin Mutki ilçesine bağlı eski adı olan Ohin, yeni adı ise Koyunlu olarak değiştirilen köyün adıdır. Ohin yani Koyunlu köyü ilçe merkezine 18 km, il merkezine ise 38 km uzaklıkta yer alan tipik Doğu Anadolu köylerinden biridir. Ohin köyünü bulunduğu bölgenin ilim merkezi haline getiren hareket medresenin ilk kuruluş tarihi olan 1887 yılı olarak bilinmektedir. Ohin medresesinin kurucusu sayılan Şeyh Fethullah Verkânisi (v.1901) dir. Şeyh Fethullah ilim tahsilini bir diğeri ilim dergâhı olan Norşin’de tamamlamış ve Ohin’e gelerek ilmi faaliyetlerde bulunmak üzere mütevazı bir medrese açmıştır. Açıldığı tarihten bu yana binlerce talebe ve yüzlerce müderris yetiştiren Ohin medresesi zamanla siyasi çalkantılı dönemlerin yaşanması sebebiyle ara ara kapatılmış olsa da ilim ve ilim talebelerinden vazgeçmemiş, azanların Arapça olarak okunmasının ve İslami eğitim veren medreselerin yasaklandığı dönemlerde dahi eğitim hizmetini kesintiye uğratmamak için mücadele vermiştir (Tayşan, 2019:24).

Başlangıcında kısıtlı imkanlar dahilinde ahşap malzemeden oluşan iki katlı basit-mütevazı bir bina halinde eğitim sunmaya başlayan Ohin medresesi, günümüzde modern yapısı, geniş çalışma alanları, yaklaşık 400 talebenin yatılı olarak konaklayabileceği dört katlı binası ile 2016 yılında baş müderris Şeyh Fethullah AYTE öncülüğünde hizmete açılmıştır. Ohin medreselerinin ünü Bitlis ili sınırları içerisinde sınırlı kalmamış ülke genelinde birçok şubesi ile hizmet vermeye devam etmektedir. Diğer illerde açılan şube sistemi ise Ohin medresesinden mezun olup icazet alan gayretli müderrislerin atandıkları il veya ilçelerdeki resmi görevli olarak Kur’ân kursu-medrese adı altında yeni şubeler açması şeklindedir. Bugün tespit edilebilen Bitlis, Van, İstanbul, Ankara, Diyarbakır, Malatya, Siirt, Bursa, Kahramanmaraş, Urfa, Bolu, Konya, Mardin, Manisa ve Muş olmak üzere yaklaşık yirmi üç şubeden oluşan Ohin medreseleri her geçen gün daha da artmakta, talebe yetiştirip ilmi mirası kesintisiz olarak sürdürmektedir (Tayşan, 2019:24).

3.3. Doğu Medreselerinin Karakteristik Özellikleri

Birincisi, talebe ve müderris arasındaki eğitim zorunluluktan ziyade gönüllülük esasına dayalıdır. Talebe ilk etapta medreseye ayak uydurma konusunda zorlansa dahi bu

zorlanma medresenin eğitimi veya müderrisler tarafından uygulanan icbârî yaptırımdan dolayı değil bilakis talebenin medreseye alışma ve aidiyetinden kaynaklı geçici bir süreçten ibarettir (Keskin, 2016:68).

İkincisi, başta seyda-molla ve müderrisler olmak üzere medresedeki her görevli bilgisinden ziyade yaşantısı ile talebe ve yöre halkına örnek olduğunun bilinci ile hareket etmektedir.

Üçüncüsü, medreseler sadece birer eğitim kurumu olarak salt bir eğitim müfredatı sunmaz bunun yanında eğitsel-sosyal yönleri ağır basan aktiviteler ile talebelerin yoğun ders dönemlerinde nefes alma olanakları da sunmaktadır.

Dördüncüsü, doğu medreselerinde eğitim müfredatı genel hatları çizilmiş olsa da öğrenciler için zaman açısından bir sınırlamaya gidilmez. Toleranslı ve esnek bir yapıya sahiptir. Diğer bir ifade ile ders ve sınıf atlama biraz daha talebenin gayreti-başarısına bırakılmış, hırslı-azimli bir talebe kısa sürede medrese müfredatını bitirip bir üst sınıfa geçip dönemleri bitirip icazet almaya hak kazanabilir (Yayla, 2017:489).

Beşincisi, doğu medreseleri klasik İslâmi eser ve ibare ezberi ile bilinen müfredatına haiz olmakla birlikte bu ezber salt bir okumadan ibaret olmayıp okuma ve ezberlenen metin ve ibarelerin mefhum ve maksadını da önceleyen bir eğitim sistemine sahiptir.

Altıncısı, doğu medreseleri temelde eğitim odaklı kurulmuş olsalar da sadece bu vazife ile yetinen klasik bir kurum olmakla sınırlandırılmış bir kurum olmayıp yöre halkı üzerinde de ciddi söz sahibi konumunda olup toplumsal ve sosyal sorunların çözüm mercii bir rol üstlenen bulunduğu coğrafyada başta medrese molla ve seydaları olmak üzere sözlerine itibar edilen bir kurumdur (Çiçek, 2009).

Yedincisi, doğu medreseleri de tıpkı diğer medreseler gibi yatılı imkân sunmakla öğrencilerin yeme-içme-barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayıp talebeleri ve ailelerini bir nebze de olsa maddi yükümlülükten kurtarmış olmaktadır. Böylece talebelerin maddi kaygı gütmeksizin derslerine daha iyi odaklanıp maksimum verim almayı sağlamaktadır. Yine imkanlar doğrultusunda ihtiyaç sahibi veya başarılı talebelere burs konusunda da destek

vererek talebeleri ilme ve medreseye olumlu bağlılık göstermeleri de hedeflenmiştir (Keskin, 2016:69).

Sekizincisi, doğu medreselerinde eğitim süresi genellikle sekiz ile on yıl arasında değişen bir süreyi kapsamaktadır. Bu süre daha çok talebenin gayret ve başarısı ile paralel olduğu için kısabilir veya talebenin başarısızlığı neticesinde uzayabilmektedir.

Dokuzuncusu, talebenin medreseye kaydı yapıldıktan sonra hangi hocadan hatta hangi medreseden ders alaca son derece demokratiktir. Nitekim öğrenci hangi hoca ile başlamışsa illa o hoca ile eğitime devam edecek diye bir kaide bulunmamaktadır. Öğrenci dönem boyunca hoca ve medrese değiştirme hakkına sahiptir (Keskin, 2016:69).

Ve son olarak, öğrenciler genellikle ibare-metin ve Kur’ân-ı Kerîm ezberlerini kendilerine ezber için tahsis edilmiş, on-on beş metre uzunluğunda çok amaçlı bir salon gibi olan mekanlarda hızlıca yürüyerek yapmaktadırlar.

3.4. Doğu Medrese Sisteminde Kullanılan Belli Başlı Kavramlar

3.4.1. Müderris: (Hoca)

Öğreten, ders veren gibi manalara gelen müderris, medrese sistemindeki merhaleleri başarılı şekilde okuyan ve başarısı neticesinde ders verme icâzeti almaya hak kazanan medrese hocalarının genel adıdır (Sâmi, 1317:1313). Müderrisler medresede belli ücret karşılığında ders verir, ücretleri medrese kurucuları ve bânileri tarafından ödenir (Bozkurt, 2020). Müderrislerin görevleri sadece medrese ile sınırlı kalmayıp genellikle halk arasındaki itibar ve saygınlıklarından dolayı bölgedeki anlaşmazlıkların çözümünde de söz sahibidirler.

3.4.2. Seyda:

Müderris olan hocadan daha da yetkin ve bilgilidir. Farîsi kaynaklarda “büyüğüm, kıymetlim” gibi manalara gelen ‘Seyyida’ kelimesinden dilimize geçtiği bilinmektedir (Yalar 2012). Seydalık belli bir makamı temsil eder ve talebeler bu makama ermiş hocalarına seyda/seydama diye hitap eder. Seyda talebelerin eğiti-öğretimi ile sorumlu olduğu gibi talebelerinin yeme-içme-barınma gibi temel ihtiyaçlarından da mesuldür. Seyda talebelerin

eğiti-öğretimi ile sorumlu olduğu gibi talebelerinin yeme-içme-barınma gibi temel ihtiyaçlarından da mesuldür. Seydaların saygınlığı sadece medrese ile sınırlı kalmamış bölge halkı üzerinde de nüfuzlu bir konuma sahiptirler. Öyle ki köylerde esnaf, tüccar, çiftçi, aşiretler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde seydaya başvurulur, fikri alınır. Taraflar arasındaki sulhun sağlanmasında önemli rol üstlenmişlerdir (Özaydın, 2019).

3.4.3. Muîd (Asistan):

Nizâmiye medreselerinin kuruluşuna kadar eğitim sisteminde görülmeyen muîd kavramı sözlük olarak dersi tekrar eden (iâde eden) anlamına gelmektedir (Mustafa 1996). Muîd daha çok talebe mevcudu yoğun olan sınıflarda-medreselerde görevli personeldir. Günümüzde asistan unvanına denk gelen muîdler, talebeler içindeki en yetkin kişilerden seçilir aynı zamanda talebelerin disiplinlerinden de sorumludur (Çiftçi, 2012:205).

3.4.4. Mele:

Kürtçede kullanılan mele kavramı genellikle en geniş manasıyla hoca anlamında kullanılmakla beraber, mele kavramı Farsça'da kullanılan Molla kelimesinin Türk dilindeki kullanım versiyonudur (Yalar, 2012:467). Meleler camilerdeki imam-hatip olarak görev yapan görevliler için de kullanılmıştır. Meleler medreselerdeki mescid veya medrese avlularında bulunan camilerde görev yaparlar.

3.4.5. Tâlib:

Talep eden, arayan, peşine düşen, istekte bulunan gibi manalara gelen talebe (Mutçalı, 1995:525) belli seviyeye ulaşmış medrese öğrencilerine verilen isimdir. Talebe medrese öğrencilerinin genel ismi olmakla birlikte belli seviyedeki öğrenciler için farklı unvanlar da kullanılmıştır. Mesela sıbyân mektebine devam etmekle olan öğrenciler için 'talebe', yeni başlamış, seviyesi basit düzeyde olan medrese öğrencileri için 'suhte', belli başlı ilim ve merhaleleri geçmiş olan yüksek seviyedeki medrese öğrencilerin ise 'danişmend' kavramları kullanılmıştır (Çiftçi, 2012:209).

3.4.6. Fâki veya Feqi:

Fâki, talipten ilmi olarak görece daha az yetkinlikte olan talebeler için kullanılan kavramdır. Doğu medreselerinde feqi kavramı genellikle medrese talebeleri için kullanılan terim olmakla birlikte fakîh kelimesinden Kürtçeye geçmiştir (Yalar, 2012:468).

3.4.7. Bevvâb: (Kapıcı)

Medreselerin giriş çıkışlarını denetleyen ve genel olarak güvenlikten sorumlu olan görevlilere bevvâb denilmiştir. Bevvâb kapıcı manasına gelmektedir (Çiftçi, 2012:217). Bevvâblar genellikle medrese personeli içerisinde yatılı olarak konaklayan elemanlardır. Sabah namazıyla kapıları ve ışıkları açar, yatsı namazından sonra da medrese kapılarını kapatmakla görevlidirler.

3.5. Medrese Talebesinin Bir Günü

Medresede yatılı olarak ilim tahsili için fedakârlık gösteren bir talebenin günü-mesaisi aslında gecedten başlar. Nitekim doğu medreseleri başta olmak üzere klasik İslami eğitimin verildiği birçok medresede talebeler zorunluluk veya kat'î bir kural olmaksızın gecenin belli zaman diliminde teheccüd namazını kılarak yeni güne başlamış olurlar. Teheccüd namazından sonra dileyen talebe zikir, ders tekrarı veya Kur'ân-ı Kerim okumakla meşgul olabilirken dileyen de sabah namazı vaktine kadar uyuyabilir. Sabah namazı vakti gelince, mazereti bulunmayan (hastalık, izin vs.) her talebenin namazı cemaatle birlikte kılması medresenin önem ve ciddiyetle üzerinde durduğu kuralların başında zikredilir. Bu önemli görülen kural sadece sabah namazına münhasır olmayıp günün beş vakit namazı için aynı öneme haizdir. Cemaatle kılınan namazlar genellikle medresenin mescidinde veya avlusunda bulunan umuma da açık olan camilerde kılınır. Cemaatle kılınan namazlarda genellikle seydalar veya müderrisler imamlık yaparken bunun yanı sıra kabiliyeti olan ve gönüllülük esasına dayalı olarak imamlık vasfına haiz talebeler de imamlık yapabilmektedir. Özellikle ikindi namazları sonrası seydanın da katılımıyla genellikle Riyâzü's-Sâlihîn'den bir ders veya Nevbi Bahar isimli eserden belli konuların okunmasıyla sohbet-vaaz eşliğinde tüm talebelere yönelik okumalar yapılmaktadır. Bu dersler dışarıdan katılımı da açık olup ders-i âm mahiyetinde talebe ve halkın kaynaşmasına da olanak sağlamaktadır.

Talebelerin eğitimine gelince, sabah namazı sonrası genellikle zihnin açık ve berrak olması hasebiyle talebeler Kur'ân-ı Kerîm ezberlerini yaparlar. Kur'ân ezberleri kahvaltı saatine kadar sürer. Kahvaltı yapıldıktan sonra sıra sistemiyle öğrencilerden biri kısa bir yemek duası yaparak şükürde bulunurlar. Kişisel bakım veya ihtiyaçlar da bitirildikten sonra artık müderris ile ders faslına başlanır. Doğu medrese müfredatında genellikle öğleden önce ve sonra olmak kaydıyla talebenin de yetkinliği ve gayreti neticesinde günde iki veya dört ders verilebilmektedir. Talebeler ders, sosyal aktivite ve kişisel bakım gibi ihtiyaçlarını da giderdikten sonra en geç saat 23.00 gibi yatakhanelerinde uykuya çekilirler (Çiçek, 2009:96-97).

3.6. Doğu Medreselerinde Eğitimin Sistemik Yapısı

Medreselerde eğitim belli başlı eğitim safhalarından oluşmaktadır. Bu eğitim safhaları Milli eğitimdeki gibi resmi olarak ilan edilmemiştir. Medreseden medreseye yöreden yöreye bu eğitim safhaları değişiklik arz etse de genel hatlarıyla doğuda hizmet veren medreselerin eğitim safhaları sistemik olarak birbirine paralellik göstermektedir. Bu eğitim merhaleleri yedi dönem başlıkta sıralamak mümkündür:

3.6.1. 1.Dönem (Hazırlık Safhası):

Medrese eğitimindeki en temel-başlangıç düzeyindeki merhale olan hazırlık safhası, talebenin Kur'ân-ı Kerîm öğrenmesi-okuması ile başlamaktadır. Kur'ân öğretimiyle birlikte Arapça 'ya da giriş yapılmış oluyor, zira Arap alfabesinin öğrenimi ile eğitim başlamış oluyor. Kur'ân okutma ve öğretme metodunun yanında kısa kısa da olsa itikat, ahlak ve ibadete değinilir, öğrenci için temel konular başlamış olur.

Hazırlık safhası dediğimiz birinci dönemde Kur'ân eğitimi dışında belli başlı eserler de okutulur. Bu eserler arasında Molla Halil Siirdi'nin (v.1843) akaid ve ilmihal konularının ele alındığı Kürtçe meşhur manzûm eseri olan Nechûl Enâm fi'l-Akâid, Şeyh Ahmed Hani'nin (v.1707) Arapça-Kürtçe sözlük türünün ilk örneği Nubahara Bıçukan ve Şeyh Fethullah Verkânisi'nin (v.1899) çocuk veya hazırlık merhalesindeki talebeler için yazmış olduğu Kürtçe manzum eser olan Akida İmanı gibi eserler zikredilebilir (Çiçek, 2009:100)

3.6.2. 2.Dönem

Eğitimin artık dil bilgisi kaideleriyle yoğunlaştığı dönemdir. İlk öğrenim düzeyi de denebilir. Bu safhada eğitim sarf ve nahiv ilmiyle başlamaktadır. Bilgiler basit düzeyde ve ezber mahiyetinde verilir. Metinlerin ezberlenmeye başlandığı dönemdir. Ezberlenen metinler sarf ve nahiv gibi gramer açıdan incelenir, kaidelere uygunluğu ele alınır. Kelime ve cümle i'rabları üzerinde durulur, tafsilata girilmeden yüzeysel kaideler üzerinde durulur.

Bu merhalede okutulan başlıca eserler arasında Arapça gramer yapısı ile ilgi olarak Kürtçe Tasrif, sarf ilminin temeli sayılan Emsile-Bina, dil bilgisi kaidelerini anlatan Avâmil-izhar, Kürtçe Terkid ve Avâmil şerhi olan Sa'dullassağır gibi eserler örnek olarak zikredilebilir. Talebeler bir taraftan bu eserleri tedris ederken diğer taraftan da metin ezberlemeye ve ezberledikleri metinleri yavaştan müzakere etmeye başlarlar (Çiçek, 2009).

3.6.3. 3.Dönem

Bu safhaya gelen talebelere genelde şerh mahiyetindeki eserler okutulur. Bilgiler bütüncül düzeyde verilmeye devam edilir. Tafsilattan kaçınılır. Tedrisi edilen bu şerh eserlerin açıklandığı metinler ezberlenir, gerekli görülen kısımlar müzakere edilir.

Bu merhalede okutulan başlıca eserler arasında el-Meylâni'nin nahiv ilmi konusunda kaleme aldığı Şerhu'l Muğni fi-İlmin'Nahv adlı şerh eseri, Taftâzânî'nin, ez-Zencânî'nin sarf ilmide te'lif ettiği meşhur eseri et-Tasrifu'l-İzzî üzerine yazdığı Sa'dini adlı şerh eseri, Şemseddin Sivasî'nin Arap Dili âlimi olan İbn Hişâm en-Nahvi'ya ait olan el-İ'rab üzerine yazdığı Hellu'l-Meâkid ve Şerhu'l Katrun'Nedâ (İbn Hişâm el-Ensârî'nin nahiv ilmi konusunda ele aldığı eser) gibi eserler örnek olarak zikredilebilir. Zikredilen bu şerh eserleri tedris eden talebeler ezber ve müzakerenin yanın da kısmen de olsa mütalaa yapmaya gayret eder (Çiçek, 2009).

3.6.4. 4.Dönem

Talebenin sarf-nahiv ve gramerde artık derinleşmesine öğrendiği, bu konuda bilen en meşhur kitapların okunduğu-okutulduğu dönemdir. Bu dönemde artık Molla Câmî', Suyûtî,

Sa'dullah el-Berde-i ve Netâicü'l-Efkâr gibi ihtisas düzeyinde sayılabilecek alanının en meşhur eserleri tedris edilir (Çiçek, 2009:101) Bu dönemin karakteristik özelliği artık Arapça dil bilgisi olan sarf ve nahiv en detaylı şekilde tedris edilir. Müzakere ve mütalaa yapılır, bu alanda talebe yetkinlik kazanır. Talebe artık belli bir ilmi mertebeye ulaşmış sayılır, hocası ile kısmen de olsa ilmi tartışmalara dahil olur, bu tartışmaları ilerletmeye çalışır. Tedris edilen dersler kuru bilgiden, salt ezber olmaktan çıkıp, öğrendiğini anlayan ve anladığını da müzakere edebilen bir seviyeye ulaşılmıştır.

3.6.5. 5.Dönem

Talebenin dil bilgisine ait sarf ve nahivi artık bitirip, mantık ilmiyle yoğunlaşmaya başladığı dönemdir. Bu dönem talebe için de dersi tedris eden hoca için de en zor süreçlerin başladığı dönemdir. Çünkü müzakere edilen metinler hoca-talebe arasında tartışılır ve öğrenci tartışmada tatmin olmak ister. Hatta öğrenci beklediği performansı hocasından göremezse hoca değiştirme gibi bir talepte bulunabilir. Bu yüzden hoca da talebe ilmi olarak en yoğun süreçleri yaşarlar.

Bu dönemde tedris edilen hemen hemen bütün kitaplar mantık ilmine ait eserlerdir. Mantık ilmine dair okutulan başlıca eserler arasında Muğni'l Tullâb (mantık ilmine dair el-Muğnîsi'nin yazmış olduğu eser, üzerine birçok şerh yazılmıştır), Hissemkâtii (Hasan el-Kâti (v1359)'ye ait olan Îsâgûci şerhi), el-Fevâidu'l Fenâri (Molla Fenâri (v.834/1431)'nin Îsâgûci üzerine yazdığı şerh), Kul Ahmed (Ahmed b. Hızır (v.950/1543)'ın Fenâri üzerine yazdığı haşiye) gibi eserler örnek olarak zikredilebilir (Çiçek, 2009:101).

3.6.6. 6.Dönem

Bir önceki dönemde hocasıyla kısmi münakaşa ve münazaralar yapan talebe artık bu merhalede hocasıyla olan münazaralarında istikrarlı ve isteklidir. Bir yandan ders almaya devam eden talebe diğer yandan da ders verme aşamasına geçmiştir. İلمي olarak kendini ispatlamaya çalışır, ilmi yetkinliği ön plandadır. Bu bölümde talebe ibarelere hakimdir ve dersinin konularına vakıftır. Bu dönem bir nevi talebelikten ziyade asistanlığın ön planda olduğu merhalelidir. Ders almaktan fazla ders veren talebe konumundadır.

Bu merhalede tedris edilen başlıca eserler Şerhu'l Risâletu'l-Vad' (el-Îcî (v.756/1355)'nin dil ile varlık arasındaki ilişkisini mantık esaslarına göre derlediği eser), Risâletu'l Velediyye (Osmanlı Ulemasından Saçaklızâde Mehmet Efendi (v.1145/1732)'nin ilm-i cedel konularında yazdığı eser), İsam ale'l-İstiâre (İsâmüddîn el-İsferâyînî (v.945/1538)'nin, es-Semerkandî (v.888/1483)'nin el-Feride isimli beyan-cedel konularında yazdığı eser), Molla Câmî'nin Lari haşiyesi örnek olarak zikredilebilir (Çiçek, 2009:103)

3.6.7. 7.Dönem

Talebinin artık mezuniyetinin olduğu evredir. Önceki dönemlerinde yoğun olarak sarf-nahiv-mantık ve beyan ilimlerini tedris eden talebe mezuniyetinin sonlarına doğru artık belagat, kelim ve fıkıh usulüne dair başlıca eserleri tedris etmeye başlar. Son merhaleye ulaşan talebeye artık talebeden ziyade hoca-müderris nazarıyla bakılır. Hazırlık ve sonraki dönemlerdeki yeni talebelere ders verir, hocalık yapar.

Bu döneme kadar ulaşabilen talebelerin tedris ettiği başlıca eserler Muhteseru'l-Meâni (Sa'düddîn Teftâzânî (v.792/1390)'nin belagete dair eseri), Şerhu'l-Akâid (Nesefî (v.710/1310)'nin Akâid adlı eserine Sa'düddîn Teftâzânî'nin yazdığı şerh), Cem'ul-Cevâmi' Şerhi (fıkıh usulüne dair eser) ve son olarak da Zekiyuddin Şâban'ın Fıkıh Usulü gibi eserleri örnek olarak zikredilebilir (Çiçek, 2009:105).

3.7. Doğu Medrese Sisteminde Okutulan Klasik Kitaplar

Medârisi ilmîye Nizamnâmesinin yayınlandığı 1910 yılına kadar klasik usulde eğitim veren medreselerin genel geçer eğitim müfredatı resmi olarak mevcuttu. Bu nizamnâme çerçevesinde okutulacak dersler ve eğitim dönemleri sistematik şekilde neşredilirdi. Fakat 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile medreseler resmi olarak kapanmış ve ülke sınırları içerisinde bulunan bütün okullar milli Eğitim Bakanlığına bağlandı. Bu kanun ile birçok medrese resmi olarak kapatılmış, eğitim vermeye devam eden medreseler ise Kur'an Kursu, vakıf, dernek vb. isimler adı altında resmi olarak faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Eğitim-öğretime devam eden bu medreselerin genel geçer ortak bir ders müfredatları olduğu söylenemez. Zira her medrese kendi konum ve ihtiyaçları doğrultusunda bir müfredat belirliyor, o müfredata göre eğitim öğretime devam edegelmiştir.

Her ne kadar medreseler arasında eğitim öğretim müfredatında birlikten bahsedilemezse de takip edilen, okutulan eserler hemen hemen aynıdır.

Klasik usulde eğitim faaliyeti gösteren medreselerde sıra kitapları diye tarif edilen eserler okutulur. Talebeler özellikle Doğu ve Güneydoğu medreselerinde eğitim gören talebeler, Arapça gramere başlamadan medreseye kaydedilir, okutulan ilk eser de Arapça-Kürtçe manzum eser olma özelliği taşıyan ve müellifi doğu coğrafyasında bilinen tanınan Ahmed-i Hâni'nin (v.1707) beyitler halinde yazmış olduğu Nevbibahar isimli eseridir. Bu eser ile okutulan ve ezberletilen diğer sıra kitabı ise yine doğu coğrafyasında saygınlığı bulunan, Bitlis'ten Siirt'e göç etmiş ve o şehir künyesi ile ün salmış olan Molla Halil es-Siirdi'nin (v.1843) ilmihal konularını ihtiva eden, yer yer akide ve ahlak konularına da değinen Nehcü'l-Enâm isimli eseridir. Talebeler bu iki temel eseri tedris ettikten sonra klasik usuldeki eğitimlerine giriş yapmış olurlar. Sonra sırasıyla zikredeceğimiz dersler ve kitaplar okutulmaktadır:

- 1.Sarf ilmi
- 2.Nahiv ilmi
- 3.Mantık ilmi
- 4.Vazı' ilmi
- 5.Münazara ilmi
- 6.Belagat ilmi
- 7.Akaid ilmi
- 8.Fıkıh ve fıkıh usulü ilimleri
- 9.Tefsir ve tefsir usulü ilimleri
- 10.Hadis ve hadis usulü ilimleri

3.7.1. Sarf İlmî

Emsile

Muhteva olarak misallerin çekimini (mazi, muzari, emir, nehiy, ism-i fail, ism-i mef'ul vb.) ihtiva eden Emsile kitabı, klasik medrese sisteminde okutulan ilk eserlerdendir. Kitabın müellifi kesin olarak bilinmemekle birlikte teberrüken de olsa Hz. Ali'ye (v.40) ait olduğu da söylenmiştir. Emsile kitabındaki zikredilen fiilleri ve çekimlerini öğrenen talebe,

bu kuralları ezberler ve yeni öğreneceği fiillerin türetilmesinde bu kurallara uyar. Emsile kitabı kısa-öz ve genellikle 15-20 sayfalık risale halinde sade bir eser olma özelliğine sahiptir. Emsile üzerine Arapça-Türkçe ve Kürtçe olmak üzere pek çok şerh yazılmış, defalarca basılmıştır (Bolelli, 2005:4).

Binâ (Binâ'ül-ef'âl):

Kısaca Bina adıyla meşhur olan eserin müellifi bilinmemektedir. Emsile kitabından sonra okutulan başucu kitaplarından. Muhteva olarak kısa-öz metinleri ihtiva eden eser, Arap dili gramerine ait otuz beş kuralı ele alıp, kelimelerin cümle yapısını inceler ve kelimedeki kelime türetmeye yarayan gramer kitabıdır. Kısa ve öz bilgiler içermesi mahiyetiyle medreselerde yaygın olarak kullanılan eser üzerine pek çok şerh yazılmış, eser defalarca basılıp ilim dünyasına sunulmuştur (Teyfur, 2021:6).

İzzî (el-İzzî fi't-Tasrîf):

Müellifi İzzeddin ez-Zencânî (v.1262) olan ve ismine nispeten İzzî diye meşhur olmuş olan eser, sarf cümlesi olarak bilinen beş sarf eserinin dördüncüsüdür. Osmanlı medreselerinden günümüz klasik usulde eğitim veren medreselere kadar okutulmuştur. Eser, fiillerin harf sayılarına ve yine fiillerin türlerine göre tasnifi ihtiva eder. Emsile ve Bina eserlerini tedris eden talebe İzzî ile bu iki eseri pekiştirir. Sarfın biraz daha incelik ve dikkat isteyen diğer nüans konularını da öğrenmiş olur. Eser üzerine Arapça-Türkçe olmak üzere birçok şerh ve haşiye yazılmıştır (Çiçek, 2009:49).

Kitabu'l-Maksûd:

Kısaca Maksûd ismiyle şöhret bulan eser muhteva olarak Sarf ilminin bâblarını ve konuların vezinlerini içerir. Eserin müellifi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte kitabın Nu'mân bin Sâbit'e (Ebu Hanife) (v.150) ait olabileceği de söylenmektedir. Muhteva olarak mücerred, sülâsi vb. fiillerin çekimi, sarf ilminin önemi gibi konuları içeren eser üzerine pek çok şerh yazılmış eser defalarca basılmıştır (Erman t.y., 142).

Merâhu'l-Ervâh:

Kısa ve özlü bir şekilde Sarfın özeti mahiyetinde olan eser, Ahmed b. Ali b. Mes'ud (v.700) tarafından kaleme alınmıştır. Eser üzerine pek çok şerh ve haşiyeye yazılmış olup, eser pek çok kez basılmıştır (Bolelli, 2005:5).

Şerhu't-Tasrifu'l-İzzî:

Doğu ve güneydoğu medreselerinde çokça istifade edilen eser, İzzî kitabının şerhi olarak kaleme alınıp, müellifi Sa'düddîn b. Ömer el-Kâzî et-Teftâzânî (v. 793)'dir.

Eş-Şâfiye fî İlmi'-Tasrîf:

Muhteva olarak Sarf ve hat sanatı ilimlerini ihtiva eden eser, Ebu Amr İbn Hâcib Osman b. Ömer Ebu Bekir (v.646) tarafından yazılmıştır. Doğu medreselerinde bu eser bazı müderrislerce okutulurken bazı müderrisler ise okutturmuyup tavsiye mahiyetinde talebelerine nasihatte bulunmuşlardır. Eser üzerine şerh ve haşiyeler yazılmış, eser pek çok kez basılmıştır (Bolelli, 2005:6).

3.7.2. Nahiv İlmi:

El-Avâmil:

Müellifi Abdülkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî (v.471) olan eser Nahiv ilmine dair okutulan en önde gelen sıra kitaplardandır. Avâmil özünde nahiv ilminin özeti mahiyetindedir. Eser lafzî ve manevî olmak üzere toplam yüz amilden oluşmaktadır. Eser kısa ve öz bilgiler içeren özet olması hasebiyle doğu ve güneydoğu medreselerinde okutturulup aynı zamanda talebe tarafından ezberlenmiştir (Çiçek, 2009:51).

Zurûf:

Kelime olarak zarflar manasına gelen eser, zarfları oluşturan ve yapılışını konu edinen Kürtçe yazılmış ve yıllardır medreselerde okutturulmuştur. Müellifi Molla Yunus el-Hoktanî'dir (Teyfur, 2021:7).

Et-Terkîb:

Terkîb kitabı kısa metin tahlillerinden oluşmaktadır. Terkipten kasıt Arapça bir cümleyi tahlil edebilmektir Müellifi Sa'deddîn b. Ömer el-Kâzî et-Teftâzânî (v. 793) olan eser Avâmil kitabının şerhi mahiyetinde olup, izaha muhtaç kelime yapıları tahlil edilmiş, açıklanmıştır. Yine Avâmil kitabındaki metinlerin i'rab bakımından tahlili de yapılmıştır (Bolelli, 2005:8).

Kitâbu't-Terkîb (Kürtçe):

Eser tıpkı Terkîb gibi avamil kitabının şerhi mahiyetinde olup farkı ise Kürtçe olarak kaleme alınmış olmasıdır. Eserin müellifi Zuruf kitabının da yazarı olan Molla Yunus'tur. Müellif izaha muhtaç bölümleri açıklamış, kelime tahlillerinde bulunup i'rab yönünden incelemiştir.

El-Muğnî fi'n-Nahv:

Müellifi Yusuf b. İbrahim el-Çarperdi (v.746) dir. Müellif Muğnî isimli fıkıh kitabını nahiv kaideleri yönünden incelemiş, isim-fiil ve edatları konu edinmiştir. Doğu medreselerinde okutturulan eser aynı zamanda talebe ezberlettirilir (Çiçek, 2009:52).

Şerhu'l-Muğnî:

Müellifi Hüseyin el-Ömerî el-Meylânî (v.811) dir. Eser isminden de anlaşılacağı gibi Muğnî isimli fıkıh kitabının şerhidir. İzaha muhtaç kelime ve ayetler açıklanmış, nahiv yönünden kelime tahlili ve i'rabı yapılmıştır (Teyfur, 2021:7).

Kavâidu'l-İ'râb:

Müellifi Abdullah b. Hişâm el-Ensârî (v.761) olan eser her biri farklı konulardan oluşan dört ana başlıktan oluşmaktadır. Muhteva olarak başlıklar altında cümleler ve şerhleri, i'rab ve mu'ribe lazım olacak bilgiler, zarflar gibi konuları içeren eser birçok kez basılmıştır (Erman t.y, 149).

3.7.3. Mantık İlmi:

Muhtasaru'l-İsâgûcî:

Mantık ilminde yazılan en meşhur kitaplardan olan eser, Esiruddin el-Mufazzal b Ömer el Ebherî (v.663) tarafında yazılan ve kısaca İsâgûcî olarak literatürde yer alan kitaptır. İsâgûcî Yunanca olup anlamı ise beş tümel unsuru oluşturan cins, tür, ayırım, hasse ve ilintiden meydana gelmiştir (Bolelli, 2005:17). İsâgûcî üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmış defalarca basılmıştır.

Hâşiyetu Kul Ahmed:

Müellifi Kul Ahmed künyesi ile meşhur olan Müslim b. Hızır el-Ömerî (v.789) dir. İsminden de anlaşılacağı üzere eser haşiye türündedir. İsâgûcî kitabında izaha muhtaç bölümler için açıklamalarda bulunmak için yazılmıştır (Bolelli, 2005:17).

3.7.4. Vaz' İlmi:

Sözlükte “bir şeyi bir yere koymak” anlamına gelen vaz' kelimelerin kurulmasıyla ilgili kural ve kaideleri konu edinen ilim dalıdır (Fazlıoğlu, 2012:576).

Risaletu'l-Vaziyyetu'l-Azudiyye:

Müellifi el-İcî lakabıyla bilinen Ahmed b. Abdulğaffar b. Ahmed (v.756) dir. Muhteva olarak vaz' ilminin ne olduğunu, bu ilim ile neyin hedeflendiği ve vazı' ilmiyle bağlantılı olan diğer ilim dalları ile münasebetini konu edinen eser kısa ve öz olması hasebiyle risale türü eserlerden olup üzerine pek çok şerh yazılmış ve defalarca basılmıştır (Fazlıoğlu, 2012:577).

El-Luma'fi ilmi'l-Vaz':

Müellifi Molla Rüstem es-Surî (v.1350)'dir (Kaplanoğlu, 2023:187). Eser vaz' ilmine dair muhtasar bir özelliğe sahip olup kısa ve öz bir anlatımı sayesinde medreselerde okutturulmaktadır.

3.7.5. Münazara İlmî:

Risaletu'l-Velediyye:

Müellifi Saçaklızâde künyesi ile meşhur olan Muhammed b. Ebu Bekir (v.1145) dir. Muhteva olarak tartışma yöntem ve metotlarını konu edinen kitap, rivayetlere göre müellifin münazara ilmini çocuğuna öğretmek amacıyla kaleme alındığını ve kitabın adının da bundan dolayı velediyye olduğu söylenir (Bolelli, 2005:23). Eser üzerine pek çok şerh yapılmış olmaklar birlikte en meşhur şerhi el-Âmidî'nin şerhidir.

3.7.6. Belagat İlmî

Belagat Arap diline ait edebi sanatları konu edinen ilim dalıdır. Muhteva olarak bedî', beyan ve meâni konularından oluşur.

Risaletu'l-feride fi'l-İstiâre ve'l-Mecaz:

Belagat ilmine dair en önde gelen eserler arasında yer alan kitabın müellifi İbrahim el-Leysî es-Semerkandî (v.373) dir. Belagat ilmine dair temel bilgileri konu edinen eser üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılmış eser defalarca kez basılmıştır (Bolelli, 2005:20).

3.7.7. Akâid İlmî:

Nechu'l-Enâm:

Doğu ve güneydoğu medreselerinde meşhur olan âlim-müderris Molla Halil es-Siirdî (v.1257) tarafından kaleme alınan eser, akâid ve İslam inanç esaslarına dair bilgileri kısa ve özlü bir şekilde manzum halde beyitlerden oluşmaktadır. Eserin beyitler halinde yazılması ezberlemeyi kolaylaştırıp kalıcılığı arttırmaktadır. Eser üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılmış, onlarca kez basılmıştır (Çiçek, 2009:76).

Akâidü'n-Nesefî:

Müellifi Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (v.537/1142) tarafından yazılan eser, iman ve inanç esaslarını kısa ve özlü bir şekilde anlatmış, üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmış, defalarca basılmıştır (Yavuz, 1989:217).

3.7.8. Fıkıh ve Usulü Fıkıh İlmi:

Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl:

Müellifi müfessir ve mütekellim Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (v.685/1286) olan eser Şâfiî mezhebi esaslarına göre kaleme alınmış, yedi ana başlıktan oluşan, temel bilgileri ihtiva eden kısa ve özlü bir eserdir. Eser üzerine pek çok şerh yapılmış ve pek çok kez basılmıştır (Yavuz, 1992:102).

Gâyetü'l-İhtisâr:

Müellifi Ebû Şücâ' el-isfehânî (v.500/1107) olan eser taharetten, muamelata kadar birçok konuyu fikhî olarak ele almıştır. Eser Şâfiî mezhebine göre tertip edilmesine rağmen çok rağbet görmüş Fransızca'ya dahi tercüme edilmiştir (Bolelli, 2005:26). Eser kısa ve özlü olması ve Şâfiî mezhebine göre tertip edilmesi hasebiyle doğu ve güneydoğu evlerin hemen hemen hepsinde bulunmaktadır.

3.7.9. Tefsir ve Tefsir Usulü İlimleri:

Tefsiru'l-Celâleyn:

Müellifleri iki Celâl yani Celâleddin el- Mahallî (V.864/1459) ve Celâleddin es-Süyûtî (v.911/1505) olan iki büyük İslâm âliminin ortak eseridir. Hoca olan el-Mahalli eseri Kehf suresinden başlayıp Kur'ân'ın sonuna kadar tefsir etmiş ve Fatıha suresini de tefsir edip ömrü yetmeyip vefat etmiştir. Hocasının yarım kalan eserini bıraktığı yerden devam ettiren es-Süyûtî ise kalan sureleri tefsir edip eseri kemâle erdirmiştir. Eser o kadar kısa, öz ve yalın yazılmıştır ki tefsirlerin özetinin özeti manasına gelen “Lübbü't-tefâsîr” diye anılagelmiştir (Akpınar, 2011:294). Eser üzerine birçok çalışma yapılmış ve pek çok kez basılmıştır.

El-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân:

Usulü tefsire dair olan eser, Celâeddin es-Süyûtî'ye aittir. Eser muhteva olarak oldukça geniş hacimli ve tefsir ilmine dair birçok farklı başlığı konu edinmiştir (Atmaca, 2022).

3.7.10. Hadis ve Hadis Usulü İlimleri:

Erbâîn

Erbain adını Arapçadaki karşılığı kırk sayısından alır. Erbâîn türü eserler birden fazla örneği olmakla birlikte bu türün en meşhuru İmam Nevevî künyesi ile meşhur olan Şâfiî âlim ve muhaddis Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v.676/1277) nin Erbâîn isimindeki eseridir. Eser üzerine birçok yazılmış, eser İngilizce ve Türkçe olarak da tercüme edilip ilim dünyasına kazandırılmıştır (Bolelli, 2005:33). Eserin ülkemizde birçok baskısı bulunmaktadır.

Riyâzü's-Sâlihîn:

'Salihler bahçesi' anlamına gelen eserin müellifi de İmam Nevevî'dir. İmam Nevevî bu eserini itibar görmüş farklı hadis kitaplarından derlediği sahih rivayetleri bir araya getirerek oluşturmuştur. Genellikle adâp, zühd gibi konuları ihtiva eden eser üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Ülkemizde hemen hemen her ev ve camide bulunan Riyâzü's-Sâlihîn İngilizce ve Türkçeye tercüme edilmiştir (Bolelli, 2005:34).

Et-Tâcu'l-Câmi-li'l-usul fî ehâdisi'r-Rasul:

Kısaca Tâc diye şöhret bulan eseri Mansur b. Ali Nâsif (v.1371) kaleme almıştır. 20. Yüzyılın büyük muhaddislerinden olan müellif, eserini farklı hadis külliyatlarındaki sahih hadisleri bir araya getirerek oluşturmuştur. Eser ülkemizde 5 cilt halinde 1962 yılında İstanbul'da basılıp Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Bolelli, 2005:32).

et-Takrîb ve't-Teysir li Ma'rifeti Süneni'l Beşir en-Nezir:

Et-Takrîb ismiyle ilim dünyasında meşhur olan bu eser de İmam Nevevî tarafından yazılmıştır. İmam Nevevî'nin bu eseri muhaddis İbnu's-Salâh'ın İrşad isimli kitabının özeti mahiyetindedir (Bolelli, 2005:35). Takrîb üzerine birçok şerh yazılmıştır. En meşhur şerhi ise İmam Süyûtî'nin Tedribu'r-Râvi fi şerhi Takrîbu'n-Nevevî adlı eseridir.

Manzûmetü'l Beykûniyye:

Hadis usulüne dair yazılmış küçük bir risaledir. Müellifi Muhammed bin Fettuh el-Beykûni (v.1669) dir. Eser müellifin ismiyle meşhur olmuştur. Risale otuz dört beyitten oluşan, akıcı anlaşılır üslûbla kaleme alınan hadis ilmine dair usulleri ihtiva etmektedir. Üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU MEDRESELERİNDEKİ

MÜDERRİSLER, ESERLERİ VE HADİS

Bu bölümde doğu ve güneydoğuda medreselerden yetişmiş olan, müderrislik yapan, talebe yetiştirmiş, bölgede ilmi ile neşvünema bulmuş olan ve eser telif eden âlimlerden bahsedilecektir.

Bölgede açılan medreselerde eğitim görmüş birçok ilim adamı dünyaca tanınmış ve haklı şöhrete kavuşmuştur. Bölgede İbnu'l Esir, İbnu'l Ezrak, İbnu'l Cezeri, Molla Ahmed Cezeri, Sıbti Mardini, Molla Halil es-Siirdi ve Bediüzzaman Said-i Nursi gibi dünyaca meşhur âlimler yetişmiştir (Çiçek, 2009:33).

4.1. Hadis ve Hadis Usulüne Dair Eser Yazan Müderrisler ve Eserleri

4.1.1. Molla Halil es-Siirdi:

1754 yılında Bitlis ilinin Hizan ilçesinde doğmuştur. Bitlis'te doğmasına rağmen ömrünün büyük kısmını Siirt'te geçirdiği için Siirdi künyesiyle meşhur olmuştur. Ayrıca soyu Hz. Ömer'e dayandığı için de Ömerî nisbesiyle de anılmıştır (Pakiş, 2020:250). Molla Halil ilk temel dini eğitimini bölgede ilmi ile tanınan Molla olan babası Hüseyin b. Halid'den almıştır. Şâfiî mezhebine bağlı bir aileye mensup olan Molla Halil fıkhıta Şâfiî mezhebine göre dersleri tedris etmiştir. Küçük yaşta iken babası ile Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine gidip, ondan hayır dua aldığı da zikredilir (Tahir, 2016:37).

Molla Halil babasından aldığı temel eğitiminden sonra bölgede ilmiyle tanınmış pek çok âlimden de ders tedris etmiştir. Bilinen hocaları arasında Molla Hüseyin el-Karazevi, Abdurrahman el-Belaki, Molla Ramazan el-Hazvîni, Yahya el-Mâvezi, Molla Hüseyin el-Hoşbi, İmâdiye Müftüsü Molla Mahmud ve Molla el-Bizeni gibi daha nice müderrislerden medrese usulü sisteminde klasik İslâmi ilimler alanında ders ve icazetler almıştır. Aldığı dersler Kur'ân-ı Kerim, sarf, nahiv, fıkıh (Şâfiî fıkhı), hadis ve hadis usulü, klasik mantık gibi dersler zikredilebilir. Yoğun tedris ile geçen talebelikten sonra icazetler alan Molla Halil doğduğu şehir olan Bitlis Hizan'da bulunan Meydan Medresesinde müderrislik yapmaya başladı. Molla Halil bu medresede ders tedrisi verirken bir yandan da talebe yetiştirmeye

önem veriyor ve çeşitli eserler de te'lif etmeye başlamıştı. Meydan Medresesinde yaklaşık on yıl müderrislik yapan Molla Halil babasının isteği üzere Siirt'e gitti. Doğduğu yerden ayrılan Molla burada el-Fahr (Fahriyye) Medresesinde müderrislik yapmaya başladı. Molla kalan ömrünü bu medresede ve Siirt'te geçirecekti. El-Fahr medresesinde yaklaşık otuz yıl boyunca ders okutan ve talebe yetiştiren molla artık Siirdi ünvanı ile anılacaktı. Yetiştirdiği talebeler doğu ve güneydoğu bölgelerinde ilmi faaliyetlerin yaşanıp korunmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Hepsi de yöre halkınca ilmi ile bilenen saygın müderrisler konumuna gelmişlerdir. Molla Halil müderrisliğinin yanında tasavvufi eğilime de meyletmiş ve Kâdirî tarikatına mensup olan Seyyid Ahmed er-Reşidi'ye bağlanmıştır (Pakiş, 1996:6-36).

Ömrünü medrese ve tadrise geçiren Molla Halil 1843 yılında müderrislik yaptığı şehir olan Siirt'te vefat etmiş ve bugünkü adıyla Şeyh Süleyman olan Siirt'in tepelik bölgesindeki mezarlığa defnedilmiştir.

Molla Halil talebeliğinden müderrisliğine kadar ömrü boyunca pek çok eser telif etmiştir. Tefsir ve Kur'ân ilimleri, Fıkıh ve Fıkıh usulü, Akâid ve Kelam, Siyer ve Mevlid-i Şerif, Tasavvuf, Arap dili ve belagati, Mantık İlmi ve bizim konumuzu teşkil eden Hadis ve Hadis usulüne dair eserler yazmıştır. Molla Halil'in eserlerinin çoğunluğu el yazması nüshalardan oluşmaktadır. Eserler el yazması nüshalardan oluşunca bu eserlerin günümüze ulaşması ve gün yüzüne çıkarılması zorlaşmaktadır. Molla'nın elde mevcut olan el yazması eserleri aile kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Molla Halil eserlerini çoğunluğunu Arapça ele almıştır. Arapça'nın yanında bazı eserlerini Kürtçe de yazmıştır.⁴

Molla'nın hadis ve hadis usulüne dair bilinen eserleri şunlardır:

Usulü'l-Hadis'il-ezher Mine'l-muhtasar ve Şerhihi li İbn Hacer

Molla Halil'in Arapça olarak kaleme aldığı eser isminden de anlaşılacağı gibi hadis usulüne dair yazılmıştır. Eser aslında müstakil bir kitap olmayıp, Molla'nın fıkıh usulüne dair yazmış olduğu kitabın hadis ile ilgili kısmında yazılmış olan hadis usulü mecmuasıdır. Molla Halil ilgili bahiste hadis usulüne, İbn Hacer (v.852/1449) ve meşhur eseri olan

⁴ Molla Halil'in Kürtçe olarak yazdığı en meşhur eseri olan Nechü'l-Enâm isimli eseri Doğu medreselerinde okutulan temel eserlerdendir.

Nuhbetü'l Fiker'e ve bu eserin şerhi olan Nüzhetü'n Nazar'a değinir ve zikredilen eserler hakkında bilgilendirmede bulunmaktadır. Aynı eserde Hatip Bağdadi (v.463/1071) ve İbnu's-Salâh (v.643/1245) gibi hadis ilmindeki meşhur muhaddisler hakkında da bilgi vermektedir. En nihayetinde Molla'nın bu eseri dikkatlice incelendiğinde İbn Hacer'in Nuhbetü'l Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser isimli eserin özeti olarak zikredilmektedir (Memduhoğlu, 2019:620).

Hadisu'l-Ayati'l-leti Tezâhuru Kable Hurûci İsa ve'l-Mehdi

Molla'nın yine Arapça olarak kaleme aldığı eser müstakil kitap halinde olmayıp aslında belli bir mesele ve konu hakkında yazmış olduğu altı sayfalık ilmi bir değerlendirmedir. Eser Zübdetü Ma fi fetâva'l-Hadis ve Zuhûrul Mehdi gibi isimlerle de anılagelmiştir. Molla'nın bu eseri orijinal el yazması hali ile günümüze kadar ulaşmış nadir eserlerindedir (Memduhoğlu, 2019:620). Eserin isminden de anlaşılacağı gibi Hz. İsa'nın nüzülü ve bu nüzule taalluk edecek olan emareler ve Hz. Mehdi'nin zuhuruyla ilgili konulara değinilmiştir. Molla bu eserini kaleme alırken İbn Hacer el-Heytemi'ye (v.974/1567) ait olan el-Fetâva Hadisiyye ve el-Kavlu'l-Muhtasar fi alâmati'l-Mehdi gibi isimlerle anılan eserden yararlanmıştı (Güneş, 2011:20).

4.1.2. Muhammed Salih Ekinci

Günümüz doğu medreselerinden yetişmiş olan önde gelen ilim adamlarından biri olan Muhammed Salih Ekinci 1925 senesinde Mardin / Kızıltepe'de doğmuştur. Ekinci'nin ilim serüveni daha çocukluk yaşlarından itibaren başlamıştır. İlk etapta bulunduğu yörede ilmi ile nam salmış hoca ve müderrislerden klasik İslami usullere dair dersleri tedris etmiştir. Derslerindeki başarısı ve azmi dikkatleri çeker olmuş ve müderrislerin önde gelen talebelerinden olmuştur. Salih Ekinci'nin en çok etkilendiği ve uzunca süre ilim tedris ettiği hocaların başında döneminin önde gelen medrese müderrislerinden Seyyid Muhammed Şerif el-Arapkendi (v.1987) gelmektedir. Salih Ekinci medrese serüveninden İslami ilimler konusunda geniş ilmi birikim ile mezun oldu. Henüz gençlik döneminde iken İslami ilimler alanında özgün eserler yazmaya başladı. Doğu ve güneydoğu bölgelerinde birçok eser ve sayısız talebe yetiştiren Muhammed Salih Ekinci ilerleyen yaşına rağmen halen ara ara dersler vermeye, kendisinden ilmi alanda istifade etmek isteyenleri kırmayıp demeç ve

röportajlar vermeye devam etmektedir. Günümüz itibarı ile 98 yaşında olan Salih Ekinci Konya’da ikamet edip, imkân ve sağlık durumları mesabesince ilim tedrisine devam etmektedir (Şimşek, 2011).

Sayısız talebe yetiştiren Muhammed Salih Ekinci birçok da eser telif etmiştir. Ekinci eserlerinin ekserisini Arapça olarak yazmıştır. Bazı eserleri talebeleri ve mütercimler aracılığıyla Türkçeye çevrilerek ilim dünyasına kazandırılmıştır. Ekinci tasavvuf, hadis-sünnet, ahlak ve reddiyeler gibi birçok alanda eser yazmıştır. Eserlerinin ekserisi Nida yayınevi aracılığıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Ekinci’nin Türkçe’ye çevrilen başlıca eserleri:

-Kur’ân’a Göre Sünnetin Hüccet Değeri⁵

-Nebevi Ahlak⁶

-Hüccet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet (ter. Metin Yiğit, Nida yayınevi,2019, İstanbul)

-Tarihi Tetkikler ışığında Sahabe Dönemi (ter. Metin Yiğit, Nida yayınevi, 2019)

-Hz. Muhammed’in Nübüvveti ve Akıl

-Örnek İnsan ⁷

-Medrese Eğitiminde Yenilik⁸

Hüccet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet

Sünnetin dindeki konumu-delili ve tedvinini konu edinen eser Muhammed Salih Ekinci’nin hadis ve sünnet konusunda yazmış olduğu en şamil eserlerindendir. Kitap giriş, takdim, farklı konuları ele alan dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

⁵ Eserin orijinal ismi, “Hüccetüs’Sünnetin-Nebeviyye Minel Kur’ân’il-Kerîm”dir. 2019 yılında Nida yayınevi aracılığıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

⁶ Eserin orijinal ismi, “Menhecü’l-Kasid” olup, 2017 yılında Nida yayınevi aracılığıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

⁷ Eserin orijinal ismi, “Üsve-i Hasene” dir. Eser Hz. Peygamberin Kur’ân ve Sünnet ışığında en güzel örnek şahsiyet olarak ele alınmıştır. Nida yayınevi tarafından tercüme edilmiştir.

⁸ Eserin orijinal ismi, “İslâh-ı Medâris” olup, 2019 yılında Nida yayınevi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser tarihi serüven açısından geçmişten günümüze kadar Nizâmiye, Selçuklu, Osmanlı ve doğu medreseleri, medreselerin toplumda ve eğitimdeki rolü ve günümüz medreselerinin konumu gibi konular üzerinde durup, medreselerin yenilenmesi ve ıslahı gibi başlıklar alınmıştır.

Müellif takdimi sunarken batı ve batılı düşünürlerin İslam coğrafyasına dair plan-proje ve propagandalarına değinmektedir. Bu plan ve projeler özellikle İslam coğrafyasında ve batıda eğitilmiş akademisyenlerin rolüne değinir. Söz konusu akademisyenlerin oryantalist düşünce akımı ve şüpheleri etrafında şekillenen düşünce ve fikirler ile İslam ülkelerindeki propagandalarına değinir.

Kitabın birinci bölümünde Hz. Peygamberin ismet sıfatı üzerinde duran müellif, günahsız olan Hz. Peygamberin sünneti-hadisine dikkat çekmektedir. Sahabe ve tabiün tabakasının Hz. Peygamberin hadislerini ezberleme-yazma ve bu hadisleri hayatlarına tatbikleri konusundaki titizliklerine değinir.

Kitabın ikinci bölümüne gelince geçmişten beri tartışıl原因 ve özellikle oryantalistlerin sık sık gündeme getirip, zihinleri bulandırdıklarını sandıkları hadislerin yazılması meselesine değinmiştir. Hz. Peygamberin bazı sahabîleri hususi izin verip hadislerini yazmalarına izin vermesi ve bu sahabilerin ellerindeki sahifelerine değindikten sonra, bulanıklaşan zihinleri berraklaştırmaya çalışmaktadır (Ekinci, 2019).

Kitabın asıl konusu ve başlığa isim olmuş olan sünnetin değeri ve dindeki konumuna dair bilgi ve izlenimleri ise kitabın üçüncü bölümünde zikretmiştir. Bununla birlikte sünnet ve yazılı olmayan vahiy olan gayr-ı metlûv vahiy gibi konuları da ele almıştır.

Kitabın dördüncü ve son bölümünde ise haberi vâhid ve bunun delaleti mevzu bahsedilmiştir

Hangi durumlarda âhâd habere güvenileceği ve hangi durumlarda âhâd haberin amele konu olup olmayacağı hususu tartışılmıştır. Râvi zincirindeki aktarım yapan râvilerin değerlendirilmedeki metoda ve râvilerin rivayet ettikleri metinlerin incelenmesindeki titizlik üzerinde durulmuştur.

Kitabın nihai sonuç bölümüne gelindiğinde ise sünnetin dindeki değerine görelık tartışmaların bugüne ait yeni bir durum-konu olmadığını, hicri ikinci asırdan beri sünnetin dinde hüccet olması, gayr-ı metlûv vahyin durumunun tartışılması ve bütün bu tarz

tartışmaların günümüzde özellikle oryantalist-modernist düşünce akımının da etkisiyle daha da yaygın olarak gündem edildiğine dair izlenimler zikredilmiştir.

Yazar eserini nihayete erdirmeden önce sünnetin asla tartışılmaz dini bir kaynak olduğunu, sünnetin ve Hz. Peygamberin dini anlamda hüküm koyma konusundaki yetkinliğini ve otoritesine değinmektedir. Sünnetin ve hadisin konumuna dikkat çeken ve her ne sebeple olursa olsun sünnetin bir Müslüman için hadis ve sünnetin hafife alınmaması gerektiği vurgulanmıştır.⁹

4.1.3. Seyda Molla Hâlid Korkusuz

Doğu medreselerinin önde gelen isimlerinden biri olan Molla Hâlid Korkusuz 1940 yılında Diyarbakır'da doğmuştur. Molla Hâlid'in aile büyükleri Osmanlı-Rus harbi sırasında düşman ile savaşıp şehit düşmüşlerdir. Aile büyüklerinin çoğu şehit olan Molla Hâlid'in ilmi tedrisi medrese eğitimi ile başlamıştır (Aşan, 2021:73). Döneminin ve bölgenin önde gelen âlimlerinden dersler okumuştur. Klasik medrese eğitiminin yanı sıra ilkokul-ortaokul ve liseyi de dışarıdan (açıktan) okuyarak modern tadrifatını da ihmal etmemiştir. Molla Hâlid sayısız hocadan ders almakla birlikte en çok istifade ettiği başlıca hocaları arasında:

Şeyh Abdülkerim el-Müderriş¹⁰ Seyda Molla Hacı Abdülfettâh¹¹ Molla Halil Efendi¹² Molla Muhammed-i Reş¹³ Seyda Molla Hüseyin-i Sağır¹⁴ gibi isimler zikredilebilir.

Yaklaşık on yıl medresede ilim tahsili ile meşgul olan Molla Hâlid, medreseden icazetname aldıktan sonra 1959 yılında Mardin/Mazıdağı'nda resmi olarak İmam-Hatip olarak görev yapmıştır. Daha sonraki yıllarda yine diyanet işlerine bağlı olarak Kur'ân kursu öğreticiliği ve ilçe müftülüğü olmak üzere sahada görev yapan Molla Hâlid 1969 yılında İzmir Yüksek İslam Enstitüsü'ne başlamış ve bölümünden birincilikle mezun olmuştur. İslâm Enstitüsünden sonraki süreçte bir dönem ilmi çalışmalarda bulunmak için Irak'a giden Molla Hâlid, buradaki imtihanları başarı ile geçip Bağdat Üniversitesi'nde Arap Dili ve

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Hüccet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet, M. Salih Ekinci, Rağbet Yayınları, 2004.

¹⁰ Bağdat'ın en tanınmış âlimlerinden, Heyet-i ulema başkanı.

¹¹ Diyarbakır'ın önde gelen âlimlerinden. Detaylı bilgi için bkz. (M. Cevat Ergin, Hazrolu Seyda Hacı Abdülfettâh Yazıcı, Dicle Üniv, İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı.8, 2006, syf.110.)

¹² Lice (Diyarbakır) önde gelen müderrislerinden.

¹³ Diyarbakırlı âlim-müderriş.

¹⁴ Cizreli müderriş-âlim. Diyarbakır'da Reisü'l-Ulemâ olarak tanınmış, adlandırılmıştır.

Edebiyatı bölümünü kazanmıştır. Molla Hâlid İslâm Enstitüsünde olduğu gibi Bağdat'taki üniversiteden de birincilikle mezun olmayı başarmıştır (Aşan, 2021:1074). Türkiye dönüşünde belli süre yine diyanete bağlı olarak çeşitli görevler üstlenen Molla Hâlid son görev yeri olan İzmir il müftülüğü yardımcılığında 1999 yılında emekliye ayrılmıştır. Emekli olduktan sonra da ilmi hayatına ve talebe yetiştirmeye önem veren Molla Hâlid sayısız talebe yetiştirmiştir. Molla Hâlid'in en tanınmış talebeleri arasında:

Prof. Dr. Nihat Hatipoğlu (Rektör) Prof. Dr. Molla Ekrem (Riyad Üniversitesi öğretim üyesi) Zafer Koç (DİB daire başkanı) Mehmet Çiftçi (öğretim üyesi) Molla Abdullah (DİB müftüsü) gibi isimler zikredilebilir.

Molla Hâlid Korkusuz başta fıkıh, hadis, akâid ve tasavvuf olmak üzere birçok İslâmi sahada eser yazmıştır. Te'lif eserlerinin yanı sıra onlarca tercüme eseri de bulunmaktadır. Eserlerinde genellikle Arapça-Kürtçe ve Türkçe dillerini kullanmıştır. Molla Hâlid'in başlıca eserleri:

1. Fetavâ'l-Âmîdi (4 ciltlik fetvalar, Arapça)
2. El-Kadâ'ul ve'l-Kader (Kelam ilmine dair, Arapça)
3. Divan (eserlerini topladığı külliyat)
4. El-Hikmetu fi't-Tasavvuf (Tasavvufa dair Türkçe Tercüme eser)
5. El-Hadisu's-Sahîh ve Tahliluhu (Bağdat'ta iken usulü hadise dair Arapça yazmış olduğu eser, eseri Türkçeye çevrilmiştir.) (Ayhan, 2021:31).

Molla Hâlid'in zikrettiğimiz eserleri bunlarla sınırlı olmayıp, konumuz muhasebesince bu örnekleri zikretmeyi yeterli gördük. Asıl konumuzla ilgili olan, Molla Halid'in Hadis ilmine dair eseri olan el-Hadisu's-Sahîh ve Tahliluhu adlı eseridir.

El-Hadisu's-Sahîh ve Tahliluhu

Molla Hâlid hadis usulüne ait söz konusu eserini 1975 yılında Bağdat'ta iken kaleme almıştır (Ayhan 2021:42). Müellif eserini te'lif ederken kendi ifadesiyle anlattığına göre kaynak sıkıntısı çekmemiştir. Çünkü eserini Bağdat'ın en meşhur kütüphanelerinden biri

olan el-Kaderiyye kütüphanesinde yazmaya başladığını ve kütüphanenin de İslami kaynaklar açısından çok zengin olduğunu dile getirmektedir(Ayhan, 2021:42).

Molla Hâlid eserini te'lif ederken mukaddime ile giriş yapmaktadır. Mukaddime ile giriş yaptıktan sonra yararlandığı eser ve müellifleri zikredip hadis usulü anlayışına dair açıklamalarda bulunur ve sünnet-hadis-haber gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Zikrettiği temel kavramlar üzerine sahîh-şazz-muallel gibi hadis ıstılahına dair kavramları da değinen Molla Hâlid, hadislerin sıhhati ve bu sıhhati tespit etme noktasındaki metotlara da temas etmektedir. Molla Hâlid kitabının en son kısımlarında ise Kütüb-i Sitte'nin müelliflerine ve yazdıkları eserlerini tanıtmaktadır.

4.1.4. Ohinli Şeyh Alâuddîn

Şeyh Alâuddîn 1881 yılında Bitlis/Güroymak (Norşin)'de doğmuştur. Babası bölgenin en tanınmış âlim ve müderrislerden olan Şeyh Fetullah el-Varkânîsi (v.1899) dir. Şeyh Alâuddîn'in nesebi Hz. Ömer'in soyuna dayandığı ve bu nedenle de bölgede-yörede Ömerîler diye de adlandırılmışlardır (Seletli, 2020:3). Şeyh Alâuddîn âlim ve müderrislerin yetiştiği bir ailede dünyaya gelmiştir. Nitekim babası Şeyh Fethullah el-Verkânîsi doğu ve güneydoğu bölgesinde en tanınmış âlim ve mutasavvıflarındandır. Dolayısıyla Şeyh Alâuddîn ilk dini eğitimini babası Şeyh Fethullah'tan tedris etmiştir. İlim tedrisine yine bölgenin en tanınmış, doğu ve güneydoğu medreselerinin kurumsallaşmasında önemli bir yere sahip olan ve aynı zamanda babasının da hocası olan Şeyh Abdurrahmân-i Tâğî (v.1888)'den de bir dönem ilim tahsilinde bulunmuştur. Şeyh Alâuddîn'in ilim tedrisine katkıda bulunan isimlerinden birisi de Bediüzzaman Said Nursi (v.1960) dir. Şeyh Alâuddîn çocuk yıllarında talebe iken bir müddet de olsa Said Nursî'ye talebelik edip ondan ilim tedrisinde bulunmuştur (Seletli, 2020:7).

Birçok âlim ve müderristen klasik İslâm ilimlerini tedris eden Şeyh Alâuddîn medreseden mezun olup icazetini almaya hak kazandıktan sonra medreselerde müderrislik yapmaya başlamıştır. Tevhîd-i Tadrîsat kanunu ile medreselerin kapatılmasıyla birlikte memleketinden ayrılmak zorunda kalan Şeyh Alâuddîn, Mutki ilçesine bağlı olan Koyunlu (Ohin) köyünde ikamet etmeye ve ilmi tedrisine babası Şeyh Fethullah'ın kurucusu olduğu Ohin medresesinde devam etmiştir (Bilen t.y., :89).

İslâmi ilimlerin çoğuna vukufiyeti olan Şeyh Alâuddîn özellikle Şâfiî fikhına olan hakimiyeti ile tanınmış, doğu ve güneydoğu bölgelerinde Şâfiî fikhının önde gelen otoriteleri arasında görülmüştür. Birçok eser telif eden ve talebe yetiştirip, doğu ve güneydoğu bölgelerinde klasik İslami ilimlere dair eserleri okutan ve bölgenin klasik medrese sisteminin gelişmesine katkıda bulunan Şeyh Alâuddîn miladi 1914 yılında Bitlis/Mutki’de vefat etmiştir.

Dönemin önde gelen âlim ve müderrislerinden İslâmi eğitimini tedris eden Şeyh Alâuddîn birçok alanda eser kaleme almıştır. Eserlerinde Arapça-Kürtçe ve Türkçe dillerini kullanan Şeyh Alâuddîn özellikle Şâfiî fikhına ve tasavvufa dair eserleri ile tanınmakla birlikte mantık, tecvit ilmi ve usulü hadise dair eserler de telif etmiştir. Şeyh Alâuddîn’in bilinen başlıca eserleri arasında:

Cela’ul Ayn (2595 beyitten oluşan fıkıh ilmine dair eser)

Mustalâhu’l-Hadis (Hadis usulüne dair yazmış olduğu manzum eser)

Hülâsatu’l-Beyân (Beyan ilmine dair risale)

Hidayetu’s-Sıbyân (Tecvid ilmine dair manzum eser)

Tezhîbu’t-Tehzib (Mantık ilmine dair kaleme almış olduğu risale) gibi eserler örnek olarak zikredilebilir. Şeyh Alâuddîn’in asıl hadis ilmi konusu ile ilgisi olan eseri Mustalâhu’l-Hadis isimli eseridir.

Mustalâhu’l-Hadis:

Şeyh Alâuddîn’in yetişmiş olduğu Ohin medreselerini diğer bölge medreselerinden ayıran en belirgin özelliği eser telif etmeleridir. Çünkü eser telif etme geleneği Ohin medreselerinin olmazsa olmazları arasında sayılmıştır. Şeyh Alâuddîn de Ohin medreselerinin bu ilmi geleneğini devam ettire gelmiştir. Şeyh Alâuddîn’in telif etmiş olduğu eser aslında Ömer b. Muhammed b. Fettuh el-Beykûni (v.1669) tarafında kaleme alınmış ve klasik İslâmi eğitim veren hemen hemen her medresede günümüze kadar okutulmuş olan el-Manzûmetu’l-Beykûniyye diye şöhret bulmuş manzum eser üzerine yazılmış olan bir çalışmadır.

Şeyh Alâuddîn kaleme almış olduğu bu eserinde hadis ilmi ıstılahlarına ait kavramları nazım/şiiir halinde beyitlerle ele almıştır. Her bir beyit hadis ıstılahındaki bir kavramı tanımlamak üzere beyitler halinde kaleme alınmıştır. Böylelikle hadis ilmine ait ıstılahlar hem daha çabuk ezberlenecek ve hem de daha akıcı okunmuş olacaktır. Kaynak eser olarak kullanılan el-Manzûmetu'l-Beykûniyye otuz dört beyitten oluşturulmuştur. Şeyh Alâuddîn bunlara ilaveten dört beyit daha ekleyerek eseri kırk beyite tamamlamıştır. Beyitler sahih, hasen, şazz, muallel, muttasıl, müselsel gibi usulü hadisin temel kavramlarından oluşmaktadır. Şeyh Alâuddîn ise bu temel kavramlarla yazılmış olan esere ilmu'l-hadis, haber, eser, mütevatir, senet ve metin ıstılahlarını da manzum şekilde eklemiştir. Muhammed b. Fettuh el-Beykûni eserine beyitlerle başlamadan önce hamdele ve salvele ile başlamış, Şeyh Alâuddîn ise bunlara ek olarak Hz. Peygamber'in aile halkına ve ashabına da dua mahiyetinde olan salavatı da eklemiştir (Bilen, 2018:96).

4.1.5. Seyyid Hasan Bilen

Doğu medreselerinin yetiştirmiş olduğu önde gelen isimlerden biri olan Seyyid Hasan Bilen 1924 yılında Şırnak'ın Silopi ilçesinde dünyaya gelmiştir. Seyyid Hasan Bilen'in büyük dedelerinin soyu Hz. Ali (r.anh) ye kadar dayandığı kaynaklarda zikredilmektedir (Bilen 2018:228). Çocukluk yıllarında (4-5 yaşlarında) babasını kaybeden Hasan bilen, Kur'ân-ı Kerim ve İslami ilimlere dair ilk tedrisine Silopi'deki medreselerde başlamıştır. Silopi'den sonra bir müddet de olsa Cizre'ye giden Hasan bilen oradaki medreselere devam etmiştir. Bu dönemde (medreselerin resmi olarak kapatıldığı Tevhîd-i Tedrîsat kanunu ilanı) medreselerin ilim talebelerini ilmi düzeyde tatmin etmemesi, ilmi açıdan doğan zayıflık ve boşluk, müderrislerin sayıca az olması gibi sebeplerden ötürü Seyyid Hasan Bilen medrese ve müderrisleri ile klasik İslâmi ilimler alanında meşhur olmuş Kuzey Irak'taki medreselerde ilim tahsilinde bulunmak için bir müddet Kuzey Irak'a yerleşir ve oradaki müderrislerden ders almaya başlamıştır (Çiçek, 2009:28).

1954 yılında tekrar doğduğu ilçe olan Silopi'ye gelen Hasan Bilen burada hem imamlık görevini ifa etmeye başlamış hem de medreselerde müderrislik yaparak talebe yetiştirmeye başlamıştır. Birçok âlim ve müderrislerden klasik medrese eğitimini tedris eden Hasan Bilen yüzden fazla talebe yetiştirip icazet vermiştir. Seyyid Hasan Bilen'in tanınan başlıca talebeleri arasında:

- Prof. Dr. Abdülkerim Ünalın (Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Eski Dekanı)
- Molla Cüneyt Kavşut (Emekli İl Müftüsü)
- Molla Muhammed Elçi (Bilen'in en önde gelen ve ilk icazet alan talebesi)
- Molla Reşit Sihî
- Molla Muhammed Ağitoğlu
- Molla İzzettin Tuncer
- Molla Seyda Bedreddin Aydın gibi isimler örnek olarak zikredilebilir (Bilen t.y., 234).

Seyyid Hasan Bilen medresesinde klasik sıra kitapları yanı sıra hadis, fıkıh, siyer ve tefsir gibi temel İslâm ilimleri derslerini özenle okutup bu dersleri de müfredata dahil etmiştir. Ömrünü ilme ve talebe yetiştirmeye adanmış müderris Seyyid Hasan Bilen 1997 yılında vefat etmiştir (Bilen, 2018:50).

Silopi medreselerinin kurucusu olan Seyda Hasan Bilen döneminin bölge medreselerinde hadis ve usulü hadise dair ilimlerin pek okutulup mütalaa edilmediği coğrafyada hadis ilmine ayrı bir önem vermiş ve bu dersleri müfredatından asla eksik etmemiştir. Hadis derslerinde genellikle İmam Nevevî'nin Riyâzü's-Salihîn isimli eseri okutulmuştur. Bununla birlikte Riyâzü's-Salihîn'e ek olarak Mansur Ali Nâsîf el-Hüseynî'nin et-Tâc isimli eseri de okutulmuştur. Usulü hadis konusuna gelince de kısa ve özlü olması hasebiyle doğu ve güneydoğu medreselerinde genellikle el-Beykûni'nin Manzûmetu'l-Beykûniyye isimli eseri ve Şerhu Davud Karsî ala Metni Usuli'l-Hadis li'l-Birgivi eseri okutulurdu (Bilen, 2018:234). Medrese geleneğinde eser telifinin yapılmaması başlarda bir gelenek gibi sürdürülmüştür. Hem bundan dolayı hem de sürekli ilim ve talebe yetiştirme gayesi olan Hasan Bilen de eser telifine pek sıcak bakmamıştır. Ama ömrünün sonlarına doğru talebe ve çocuklarının (Ahmet ve Mehmet Bilen) ısrarı üzerinde hadis ve usulü hadis üzerine eser yazmaya niyetlenmiş ve Hz. Peygamber'in (sav) hasâisine dair eser yazmaya başlamıştır.

El-Behcetü'l-Mardiyye fi'l-Hasâisi'l-Muhammediyye

Seyda Hasan Bilen'in el-Behcetü'l-Mardiyye fi'l-Hasâisi'l-Muhammediyye ismini verdiği hadis ilmine dair eseri maalesef müellifin vefat etmesi nedeniyle tamamlanamamıştır. Eser muhteva bakımından Hz. Peygamber'in (sav) hasâisine dair bilgiler kaleme alınmıştır. Seyda Hasan Bilen eserine mukaddime başlayıp toplamda ise beş ayrı bab ile tamamlamayı düşünmüştür. Ancak ömrü sadece birinci babı yazmaya kadar yetmiştir. Eseri toplam otuz üç sayfalık bir risale halinde günümüze gelmiştir. Eserinde Hz. Peygamber'e (sav) ait hadisleri ancak Kur'ân ve sünnetteki bilgiler ışığında ele alınmasının gerektiği, aksi takdirde Kur'ân ve sünnete uymayan özellikle bazı grup-fırkalar tarafından Hz. Peygamber'in (sav) yaratılmışların ilki olması, kumda ayak izinin gözükmemesi ve gölgesinin oluşmaması gibi asılsız-isnadsız sabit olmayan bilgilerin kabul edilmemesi gerektiğini ve bunu aklen de ilmen de caiz olmadığını söylemiştir (Güneş, 2011:38).

Seyyid Hasan Bilen'in hadis ilmine ait yazmaya niyet ettiği bir diğer çalışma da Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inin sayfa kenarlarına, hadis metinlerinde geçen garip lafızların, manalarını yazmak suretiyle bir Gâribü'l-Hadis isimli eser yazmaya teşebbüsünden de söz edilebilir. Malesef bu çalışma da Seyda'nın vefat etmesiyle tamamlanamamış ve bir cilt ile sınırlı kalmıştır (Bilen, 2018:237).

4.1.6. Molla Celal Yıldız

Celal Yıldız 1942 yılında Batman/Aydınpınar köyünde dünyaya gelmiştir. İlim tahsiline küçük yaşlarından itibaren başlamıştır. İlk olarak ilim tahsiline doğduğu bölgedeki medreselerde başladı. Bulunduğu bölgedeki önde gelen birçok âlim ve müderristen klasik İslam ilimlerini tedris etti. Doğu ve güneydoğu coğrafyasının tanınmış müderrisleri olan Arnaslı Şeyh Fahrettin Batmanî, Hazrolu Abdülfettah Efendi ve Şeyh Muhammed Arapkendi gibi isimlerden icazet aldı. Medreselerde geçen yoğun talebelik yıllarından sonra aldığı icazetlerle bulunduğu bölge olan Batman'daki medreselerde müderrislik yapmaya başlayan Celal Yazıcı artık ders vermeye ve talebe yetiştirmeye başlamıştı. Klasik İslam ilimlerini tedris eden Celal Yıldız modern eğitimi de ihmal etmemiş ve ortaokul-liseyi açıktan okumuştur. Yaklaşık beş yıl (1964-1969) boyunca medreselerde müderrislik yapan Celal Yıldız, yıl 1971 yılına gelindiğinde ise üniversite sınavlarına girmiş ve İstanbul Yüksek

İslâm Enstitüsü bölümünü kazanmıştır. 1974 yılında girdiği bölümden mezun olan Yıldız, Milli Eğitime bağlı İmam-Hatip liselerine meslek dersleri öğretmeni olarak atanmış ve müderrislikten sonra muallimlik yapmaya devam etmiştir. Bir müddet Milli Eğitimde çalıştıktan sonra kendi isteği ile öğretmenlik mesleğinden ayrılan Yıldız, Diyanet İşleri Başkanlığı sınavlarına girmiş ve doğduğu yer olan Batman'a ilçe müftüsü olarak atanmıştır. Batman'dan sonra Mardin ilçe müftülüğünde bulundu. Daha sonra sırasıyla Batman, Bingöl ve Mardin il müftülüsü olarak devam etti. 2007 yılına gelindiğinde birçok talebe yetiştiren ve eser telif eden Molla Celal Yıldız yaş haddinden dolayı emekliliğe ayrılmıştır. Günümüzde halen sağ olan Yıldız, doğum yeri olan Batman'da ikamet etmekte ve ilimle meşgul olup talebe yetiştirmeye gayret etmektedir (Güneş, 2011:44).

Molla Celal Yıldız hadis ilmine dair eser telif etmiştir. Eserini Arapça ele alan Yıldız eserine “es-Sünnetü Hüccetün Kâti'a ve Lâ Sünniyetü Fırkatun Bâtıla” ismini vermiştir.

Es-Sünnetü Hüccetün Kâti'a ve Lâ Sünniyetü Fırkatun Bâtıla

Arapça telif edilen eser yayınlanmış ve basılarak ilim dünyasına kazandırılmıştır. Müellif eserini telif ederken mukaddime ve sekiz başlık halinde olacak şekilde bablar halinde yazmıştır. Mukaddimesinde sünnetin ve hadisin klasik İslâm ilimlerindeki yerine değinmiş, fıkıh ve usulü hadisteki tanımlarına yer vermiştir. Mukaddimesinde devamla Peygamberlerin makamlarına ve Hz. Peygamber'in masumiyetine ve peygamberlerin masum olma şartlarına değinmiştir.

Mukaddimesini değindiğimiz konularla bitiren müellif, eserinin asıl konularını teşkil eden başlıkları sekiz ana bab ile yazmıştır. Bu bablar sırasıyla:

- Sünnetin delil oluşu
- Sünnetin Hüccet Değeri
- Mütevâtir ve Âhâd hadislerin delil oluşu
- Hadislerin yazımı meselesi
- Hadislerin tedvin edilmesi
- Hadis ve sünnetin kısımları
- Hadis ve Sünnete yönelik iftiralar ve saldırılar
- Kur'an'ın tefsirinde Sünnetin metodu gibi başlıklar ele alınmıştır (Güneş, 2011:45).

4.1.7. Molla Muhammed Masum Tuzcu

Muhammed Masum Tuzcu 1950 yılında Siirt'in Eruh ilçesine bağlı Akdoğan köyünde dünyaya gelmiştir. İlim tedrisine küçük yaşlardan itibaren ilk olarak doğduğu bölgelerdeki medreselerde başlamıştır. Bulduğu köydeki ve Doğu Anadolu'daki çeşitli medreselerde bölgenin önde âlim ve müderrislerinden klasik İslâmi ilimleri okumuştur. Molla Muhammed Masum'un ders aldığı bazı bölge âlimleri ve hocalarına: Molla Muhammed Zivigi, Seyyid Hasan Goriki, Molla Ali Mayro Zokaydi, Molla Muhyiddin el-Hâvili gibi müderrisler örnek olarak zikredilebilir. Saydığımız müderrisler arasında Molla Muhammed için ilim dünyasında ayrı yeri olan hocası Molla Muhyiddin el-Hâvili'den klasik İslâm ilimlerine dair icazet almış ve medreseden mezun olmuştur (Güneş, 2011:45). İlmi icazetini alan Molla Muhammed doğduğu ilçe olan Eruh'ta İmam-hatip olarak göreve başlamış ve talebe yetiştirmeye gayret etmiştir. İmamlık mesleğinden sonra da çeşitli memuriyetlerde görev alan Molla Muhammed 1996 yılında emekliliğe ayrılmıştır. Halen doğum yeri olan Siirt'te ikamet eden Molla Muhammed talebeleri ile ilgilenmeye devam etmekte ve vakit buldukça eserlerini telif etmeye çalışmaktadır.

Molla Muhammed talebe yetiştirmeye başladığı memuriyet dönemlerinde eser telif etmeye de gayret göstermiştir. Molla Muhammed'in konumuzu ilgilendiren hadis ilimlerine dair eserini de Kürtçe olarak ele almıştır. Eserin Kürtçe olarak yazılmasında şüphesiz müellifin ve bölge halkının Kürt olması ve Kürt diline aşina olmasından kaynaklanmaktadır.

İrşâdü'l-Enâm:

Müellifin İrşâdü'l-Enâm ismini verdiği eser derleme türünde bir yazma eserdir. Eserini çeşitli hadis kitaplarındaki konusuyla alakalı ilgili hadislerden seçmiş ve seçtiği hadisleri Kürtçeye tercüme etmiştir. Müellifin eserini telif ederken yararlandığı ve seçtiği hadisleri Mansur Ali Nâsîf'in et-Tâc (el-Câmiu lil Usul fi-Ehâdisi'r-Rasûl) isimli hadis kitabından ve İbn Hacer el-Heytemî'nin ez-Zevacir an İktirafi'l-Kebâir isimli eserinden derlemiştir. Molla Muhammed eserinde itikat ve fazilete dair üç yüz hadis-i şerifi ele almış ve her bir hadisin de kaynağını göstermiştir. Eserinde hadislerin Arapça metin kısımlarını

zikretmeyen müellif, eseri üzerine tashih, şerh ve haşiyelere de yer vermiştir (Güneş, 2011:46).

4.1.8. Molla Musa Celâli (Geçit):

Doğu medreselerinin önde gelen isimlerinden olan ve yakın zamanda (2021) vefat eden Molla Musa Celâli 1938 yılında Ağrı ilinin Doğubeyazıt ilçesinde doğmuştur. 1944 yılına kadar bulunduğu köy okulunda eğitime devam eden Molla Musa burada dini eğitimine de başlayacaktır. Kur'ân'dan amme cüzü ile başlayan dini eğitimi köydeki imam-hatibin de destekleriyle Molla Musa'nın çocuk yaştan itibaren dini eğitiminde derinleşmesine kapı açacaktır. Kısa sürede çevrede ilmine itibar edilecek konuma gelen Molla Musa genç yaşlarından itibaren bölgedeki medreselerde müderrislik yapmaya başlamıştır. 1974 yılına kadar civar bölgelerde Ağrı/Doğubeyazıt, Bitlis, Midyat gibi çeşitli il ve ilçelerde imam-hatiplik ve vaizlik görevlerinde bulunan Molla Musa 1991 yılında resmi olarak emekli olacaktır. Bereketli ömründe kırk ciltten fazla Arapça, Türkçe, Kürtçe eser yazan, yüzlerce talebe yetiştiren Molla Musa ömrünün sonlarına doğru imkanları dahilinde hayali olan kendisine ait bir medrese açıp ilerleyen yaşına rağmen medresede müderrislik yapmaya gayret etmiştir. Arapça, Farsça ve Kürtçeye hâkim olan Molla Musa ilmi hayatına bir eş ve bu eşten dünyaya gelen altısı erkek olmak üzere toplam yedi evlat da sıdırmıştır. Molla Musa 2021 yılında yakalandığı Covid-19 hastalığı nedeniyle tedavi gördüğü hastanede (Ağrı Eğitim ve Araştırma) vefat etmiş ve Ağrı asri mezarlığına defnedilmiştir (Geçit, 2023).

Hadis İnkârcılarına Cevaplar:

Molla Musa muasır müderrislerden biri olduğundan dolayı çağımızın fitnelerinden olan hadisi ve sünneti itibarsızlaştırma konularına karşı ciddi bir eser kaleme almıştır. Ele aldığı eser isminden de anlaşılacağı üzere hadis ve sünnet karşıtlarına, hadisleri inkâr projesine, sünnetsiz bir oluşturma girişimine karşı ilmi bir üslup takınarak reddiye mahiyetinde 253 sayfalık kitaptır.¹⁵

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde, Ahmed bin Hanbel'in Müsned'inde ve Ebû Dâvud'un da Sünen 'inde rivayet edilen: “Şunu kesin olarak belleğin ki, bana Kur'ân ve

¹⁵ Molla Musa Celâli, Hadis İnkârcılarına Cevaplar, ed. Mehmet Seyit Geçit ve Mehmet Salih Geçit, Ravza Yayınları, 2023, İstanbul.

Kur'ân'ın bir benzeri olan (sünnet) verilmiştir. Öyle bir vakit gelecek ki karnı tok halde koltuğunun arkasına yaslanmış vaziyette 'Şu kitaba (Kur'ân'a) sarılın; onda neyi helal görürseniz helal, neyi de haram görürseniz haram kabul edin' diyecek bazı kimselerin ortaya çıkması yakındır. Şüphesiz Allah Resul'ünün haram kıldıkları şeyler de Allah'ın haram kılması gibidir" hadisinin mesajına vurgu yapan Molla Musa hadis ve sünnet karşıtlarına klasik İslâmi usulü tedris etmiş bir âlim bilinci ile karşı çıkmaktadır (Celâlî, 2023:11).

Eserinde hadisleri inkâr fitnesinin ne zaman ortaya çıktığı, bu fitnenin nihai hedefinin ne olduğu, hadisleri kimlerin inkâr ettiği, Müslüman olduğunu dile getirdiği halde Allah Resul'ünün sünnetini kısmen veya toptan reddeden zevatın bozuk akideleri gibi konuları başlıklar halde ele almıştır. Molla Musa ihtilafı gibi görünen otuz iki hadisi başlıklar halinde açıklamış ve görünen ihtilafın aslında ilmi yönü zayıf olan kişiler gözünde ihtilaf olabileceğini, özünde hadisin hadisle veya Kur'ân ile tezat teşkil etmediğini delillendirmiştir (Celâlî, 2023:59).

4.2. Müderrisler ve Hadis¹⁶

4.2.1. Doğu Medreselerinde Hadis İlminin Yeri

Tarih boyunca başta eğitim kurumları-medreseler olmak üzere farklı ilim meclislerinde tedris edilen dersler arasında hadis ilmi, Kur'ân ilimlerinden sonra kendisine müfredatta hep yer bulmuştur. Hadis ilminin İslâm dünyasında dinin ikincil temel kaynağı olması, hadis ve sünnetin konumunun önemine dikkat çeken hadis-i şerifler ve ulemanın Kur'ân-Sünnet eksenli din anlayışı gibi başlıca sebepler hadis-sünnet ilminin İslam dünyasında sürekli diri kalmasına vesile olmuştur. Klasik İslâmi usulde ders müfredatına sahip olan Doğu medreseleri de hadis ve sünneti tedris noktasında ihmal etmemiştir.

Klasik usulde okutulan mürettep cami derslerinden sonra (sarf-nahiv-belagat vs) talebelere hadis ilmine dair dersler ve eserler de okutturulur. Fakat okutturulan hadis dersleri müfredat içerisinde yer alan dersler arasında karşımıza çıktığını göremezken daha çok müfredat dışı ek olan dersler şeklinde, öğrencinin kendi isteği ve hocasının tavsiyesi üzerine okutulan dersler veya eserler şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Bağcı, 2009:47) Müderrislerin

¹⁶ Bu bölümde zikrettiğimiz başlıklar, doğu ve güneydoğu medreselerinde görevli müderrislerle yapılan sözlü mülakatlar neticesinde elde edilmiştir.

gerek bireysel gerekse yan-ek ders olarak talebeleri ile okudukları veya okuttukları hadis eserlerine örnek olarak şu isimler zikredilebilir:

İmam Nevevî'nin Riyâzü's-Salihîn ve Erbaîn isimli kırk hadisi

İmam Buhârî'nin Sahîh isimli eseri

İmam Müslim'in Sahîhi

İbn Hacer el-Askalânî'nin Münebbihât'ı

Mansur Ali Nâsîf'in et-Tâc isimli eseri.

Bu eserler dışında okutulan özellikler medrese hocalarının derlemiş oldukları risale veya kitapçık halinde yazılmış olan küçük hacimli eserler de olmakla birlikte biz yaygın olarak kullanılan temel eserleri ve yazarlarını zikretmeyi yeterli gördük. Hadis ilminin ve özellikle de hadis usulünün medrese sisteminde biraz daha geri planda kaldığından söz edilebilir. Bunun temel sebebi ise medrese müfredatlarında dil-belagat ve mantık ilimlerine yoğunlaşılması ve neredeyse hadis usulüne dair neredeyse hiç ders okutulmamasıdır (Bağcı, 2009:48). Bu etmenler de hadis ilminin medreselerde yaygınlık kazanmasının önüne geçmiştir denilebilir. Bize göre eksiklik görülen bu durumun temel sebebi ise bizzat müderrisler talebelerin aktardığı kadarıyla, medrese sisteminde sarf ve nahiv ilimlerini tedris eden her talebenin artık istediği eseri kolaylıkla okuyabileceği ilmi olgunluğa erişmiş olma söylemine dayanmaktadır.

Her ne kadar medreselerde hadis usulüne dair ders ve eser okutulmamış olursa da özellikle cumhuriyetin ilanından yaklaşık seksen yıl kadar sonrasındaki eğitim müfredatında hadis usulüne kısmen de olsa yer veren medreseler veyahut bunu yan-ek ders olarak okutmuş olan müderrisler de olmuştur. Hadis usulüne dair ulaşabildiğimiz kadarıyla okutulan başlıca eserler arasında:

İbn Hacer'in Nuhbetu'l Fiker eseri

Suyûtî'nin Tedrîbu'l-Râvi isimli eseri

Ahmed Muhammed Şakir'in el-Bâisu'l-Hasâis

Beykûni'nin Manzûmetul Beykûniyye'si

Accâc el-Hatîb'in el-Muhtasarul-Veciz fî Ulûmi'l-Hadis eseri örnek olarak zikredilebilir (Bağcı, 2009:48).

Maalesef zikrettiğimiz hadis usulüne dair olan eserler her medrese programında olmayıp, hadis-sünnet ilminde derinleşmek isteyen veya bu ilimleri tedris etmek isteyen müderrislerin daha çok münferiden talebelerine ders dışı etkinlik-sohbet şeklinde okutulduğu unutulmamalıdır.

4.2.2. Müderrislerin Hadis-Sünnet Anlayışı

Doğu medreselerinde müderris konumuna gelmiş olan hocalar kendi ilmi birikim ve eğitim durumlarına göre hadis ve sünnet konusunda farklı tanımlamalarda bulunmuşlardır. Bununla birlikte hadis-sünnet konusunda müderrislerin çoğunluğu genel geçer tarifi de esas almışlardır. Esas aldıkları genel geçer tarif genellikle sünneti Hz. Peygamber 'in (sav) hal, hareket, fiil ve takrirleri olarak önümüze çıkılmaktadır. Bu tanım usulü hadisteki tanımın da teyit edildiğini göstermektedir (Çakan 1983:25). Tanımdaki fiillerden oluşan sünnetler arasında Hz. Peygamber'in (sav) sakal uzatması, misvak kullanması, yeme-içme adâbı, sünnet namazları, giyim-kuşamı (cübbe-sarı) gibi günlük yaşantısına dair olan fiillerini kapsamaktadır.

Müderrislerin çoğunluğunun oluşturduğu zümre hadis ve sünnetin altında yatan sebebi vürüddan ziyade konuya dair âlimlerin (muhaddis ve fakihlerin) sünnet diye hükmettikleri ne var ise onu öylece kabullenmişlerdir. Çoğunluğa nazaran azınlıkta kalan bir kısım diğer müderrisler ise bilgi ve birikimleri neticesinde (lisans-yüksek lisans-doktora) hadis-sünnet konusunda çoğunluktan ayrı tavır sergilemiş ve tanımlarında farklı görüş sarfetmişlerdir. Azınlığı oluşturan müderrisler ise hadis ve sünneti nesh eden veya zaman-mekân bağlamına göre sünnetin askıya alınabileceğini¹⁷ ifade etmişlerdir.

Hadis ve sünnet kavramları ile ilgili müderrislere yöneltilen sorulara verilen cevaplar arasında bir grup müderrisler ise her iki kavram arasında bir fark olmadığı, hadis ve sünnetin birbirinin yerine kullanılan eş anlamlı kavramlar olduğu da dile getirmişlerdir. Bununla birlikte hadis ve sünnet kavramlarının birbirinden farklı olduğunu, sünnetin hadisten daha

¹⁷ Hz. Ömer'in müellefe-i kuluba zekâttan pay vermemesi, kıtlık zamanında hırsızın elinin kesilmemesi gibi örnekler.

şümulü bir olup, hadisin ise sünnete nazaran daha dar manada kullanıldığını, Hz. Peygamber'in (sav) sözlerinden ibaret olduğunu ifade eden müderrisler de bulunmaktadır.

Müderrislere yönelttiğimiz bir diğer soru ise hadis ve sünnetin vahiy mahsulü olup olmadığı meselesidir. Yaptığımız sözlü mülakat neticesinde müderrislerin ekserisi hadis ve sünnetin vahiy kaynaklı olduğu, hadis ve sünnetin ilahi beyan doğrultusunda olduğu konusunda görüş bildirmişlerdir. Müderrislerin bu yaklaşımı literatürde kendisine gayr-i metlûv vahiy olarak kendisine yer bulmuştur. Bu görüşün dışında bir kısım müderrisler ise hadis ve sünnetin sadece dini yönüne işaret eden kısımları için vahiy mahsulü olduğunu dile getirmiş, dini yöne işaret etmeyen hadis ve sünnetleri ise Hz. Peygamber'in (sav) beşerî yönünden kaynaklanan söz, fiil ve takrirleri olduğunu dolayısıyla da bu türden hadis ve sünnetlerin vahiy kaynaklı olmadığını dile getirmişlerdir. Bu görüşte olan müderrislere göre asıl mesele Hz. Peygamber'den (sav) sadır olan söz, fiil ve takrirlerin dini bir söylem olması mı ya da beşerî-dünyevi bir meseleye dair söylemin olması mı? bu ayrımın hakkıyla bilinmesidir. Şayet Hz. Peygamber'den (sav) sadır olan hadis-sünnet dini bir söylem ise bu vahiy kaynaklıdır ve delili ise Kur'ân-ı Kerîm'den "Onun konuşması kendi heva hevesinden değildir. Onun konuşması ancak ona indirilen vahiydir¹⁸." mealindeki ayetlerdir.

Hz. Peygamber'in (sav) beşerî-dünyevi yönüne delalet eden hadis ve sünnetlerin vahiy gayrı metlûv bağlamında değerlendirilmemesine dair gösterilen delil ise Hz. Peygamber'in İmam Müslim'in Sahîh'inde yer alan meşhur hurma ağaçlarının aşılmasına dair verdiği tavsiye ve bu tavsiyesi neticesinde sahabîlerin hurma ağaçlarından verim alamamaları üzerine Hz. Peygamber'in (sav) "Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz" manasındaki rivayetidir. Bu görüşte olan müderrislerin savunduğu bir diğer delil ise Bedir savaşı esnasında ordunun yerleşme düzenine dair Hz. Peygamber'e (sav) sahabeden Hubâb bin Münzir'in bu yerleştirme düzenin bizzat Allah'tan gelen bir vahiy mi olduğu yoksa kendi kişisel görüşünüz mü sorusuna, Hz. Peygamber'in (sav) kendi kişisel görüşümdür demesi ve Hubâb'ın da kendi görüşünü belirtip, Hz. Peygamber'in (sav) kendi görüşünden vazgeçip Hubâb'ın görüşünü isabetli bulmasına yönelik olan rivayettir (Kuşçalı, 2024:31).

¹⁸ Necm suresi, 3-4.

Müderrislere yönelttiğimiz bir diğere soru ise hadis ve sünnetin Kur'ân-ı Kerim karşısındaki fonksiyonuyla alakalıdır. Hz. Peygamber'in (sav) dindeki konumu, hadis ve sünnetin dindeki fonksiyonu-işlevi nedir? şeklinde olmuştur. Konuyla alakalı müderrisler Hz. Peygamber'in (sav) "Size iki emanet bırakıyorum" rivayetindeki hadisi delil gösterip, sünnetin Kur'ân'dan sonra dinde ikinci temel kaynak olduğunu dile getirmişler ve sünnetin aynı zamanda Kur'ân'ın açıklayıcı bir rolü olduğuna da değinmişlerdir. Sünnetin Kur'ân'dan ayrılmaz bir parçası olarak gören müderrisler, Hz. Peygamber'in (sav) hayatta iken, sahabîlerin anlayamadığı veya ihtilaf ettikleri konuyla alakalı ayetleri bizzat Hz. Peygamber'in (sav) açıklamaları izah ettiğini dolayısıyla Hz. Peygamber'in (sav) aynı zamanda Kur'ân'ın ilk müfessiri konumunda olduğuna dikkat çekmişlerdir. Böylece müderrisler de aslında dindeki asli delillerin taksimatını yapan klasik ulemanın izinden gitmiş ve bu taksimatta hadis ve sünneti Kur'ân'dan sonra ikinci sıradaki temel kaynak olarak ikrar etmişleridir. Söz konusu klasik taksimattaki asli deliller: Kur'ân, sünnet, icma ve kıyas olarak zikredilmiştir (Heyet, 2010:144).

4.2.3. Müderrisler ve Muhaddisler

Müderrislere yönelttiğimiz sorulardan bir diğere de hadis alanında ün yapmış, ders halkalarında istifade ettikleri veya tanıdıkları muhaddislerle ilgilidir. Ülkemizin doğu ve güneydoğu coğrafyasında yaşayan halkımız daha çok Şâfiî mezhebine mensup oldukları için verilen cevaplar da çoğunlukla Şâfiî mezhebi ve mehneci ile ün salmış olan muhaddis âlimler olmuştur. Zikredilen başlıca âlim-muhaddisler arasında hemen hemen her medresede okutulan Riyâzü's-Salihîn eseri ile ün bulan Şâfiî fâkih ve muhaddis İmam Nevevî, İmam Buhârî, İmam Müslim, yine Buhârî şârihlerinden (fethu'l-Bâri) olan İmam ibn Hacer el-Askalânî (v.852/1449) gibi muhaddisler bulunmaktadır. Bu isimlere ek olarak İmam Şâfiî (v.204/820), İmam Ahmed bin Hanbel (241/855) gibi isimler de zikredilmiştir. Klasik ulemamızın muhaddisleri yanı sıra asrımızda yaşamış olan muhaddisleri zikreden müderrisler de olmuştur. Bu muhaddisler arasında ise başlıca istifade ettikleri isimler arasında Suriyeli muhaddis-âlim Şeyh Muhammed Avvâme, Hindistanlı Şeyh Ebu'l-Hasen en-Nedvi (v.1999), bir dönem Türkiye'de de eğitim alan ve ders veren Abdülfettah Ebu Ğudde (v.1997) gibi isimler bulunmaktadır. Ülkemizde istifade ettikleri veya ders halkalarında bulunma imkânı buldukları hadis veya hadis edebiyatına dair eser veren hocalara ise yakın zamanda vefat eden merhum Raşit Küçük (v.2022), Halil İbrahim

Kutluay, İbrahim Canan (v.2009), Mehmet Yaşar Kandemir ve İsmail Lütü Çakan gibi isimleri zikretmişlerdir.

4.2.4. Müderrislerin Sahabe Algısı

Geçmişten günümüze kadar Müslümanların ekseriyeti Hz. Peygamber'in (sav) ümmeti içerisinde fazilet ve efdaliyet bakımından en hayırlı neslin sahabe nesli olduğunu ikrar etmiş, Hz. Peygamber'in (sav) ve sahabesinin yaşadığı dönemi ise en hayırlı zaman dilimi (asr-ı saadet) olarak zikretmişlerdir. Zikredilen görüşlere delil olarak ise Kur'ân-ı Kerîm'den ve hadis-i şeriflerde sahabilere övgü içeren mesajların olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁹ Müderrisler de klasik anlayışta olan sahabenin faziletine dair olan taksimatı benimseyip ikrar etmişlerdir. Müderrisler tarihte olduğu gibi sahabîleri de ilk iman edenler, aşere-i mübeşşere, Bedir ehli, Rıdvan biâtına katılanlar ve Mekke'nin fethinde bulunan diye taksimatta bulunmuşlardır. Bununla birlikte müderrislere sahabe tanımlamaları da sorulmuştur. Buna göre müderrisler, sahabeyi en geniş tarifiyle tanımlayan muhaddis İbn Hacer el-Askalânî'nin tarifini esas almışlardır. İbn Hacer'e göre sahabe; Hz. Peygamber'e (sav) mümin olarak erişen ve Müslüman olarak vefat eden kimse şeklinde tarif edilmiştir. (Efendioğlu, 2008:491). Müderrisler de bu tanımları esas alan ve medreselerinde okuttukları Suyûtî'nin Elfiyye'sinde tanımladığı "Hz. Peygamber'i (sav) mümin olarak görmüş ve vefat etmiş olan kişidir sahabe" ibaresini ezberlemiş ve talebelerine de ezberletmişlerdir. (Bağcı, 2009:55).

Hadis konusu kapsamında ise müderrisler sahabilerin tamamını udûl sahibi (adaletli) Müslümanlar olarak tanımlamış ve sahabenin Hz. Peygamber'e (sav) yalan söz-hadis isnad etmemişler, isnad etmeleri dahi düşünülmemiştir. Zabt konusunda ise (anlama-kavrama-hıfz) sahabenin hepsinin aynı seviyede olmadığını dile getirmişlerdir. Buna örnek olarak ise müderrisler, Hz. Ebû Hüreyre'nin en çok hadis rivayet eden sahabe olduğunu, Ebû Hüreyre'den daha fazla Hz. Peygamber ile oturmuş-muhabbet etmiş sahabilerin olmasına rağmen, Ebû Hüreyre'den daha az rivayette bulunan sahabilerin sayıca fazla olduğu dile

¹⁹ Sahabenin faziletine dair ayet ve hadisler için bkz. Mehmet Efendioğlu, Sahabe, DİA, c.35. syf.493. Muhammet Ali Acar, İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli, syf.296, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2018.

getirilmiştir (Ebu Zehv, 2016:171). Hz. Ebû Hüreyre gibi hadis rivayeti ile ön plana çıkmış diğer muksirûn sahabiler de konuyla alakalı meseleye delil teşkil etmektedir.²⁰

4.2.5. Müderrislere Göre Sıhhat Açısından Hadis

Müderrislere yönelttiğimiz bir diğer soru ise hadislerin sıhhatine dair meseledir. Yaptığımız görüşmeler neticesinde müderrislerin çoğunluğunun hem fikir olduğu görüş; bir hadis Buhârî'nin veya Müslim'in sahih adlı eserlerinde zikrediliyorsa o hadis sahihtir, Hz. Peygamber'e (sav) aidiyeti kesindir ve ekstra bir tetkike tabi tutulmaya gerek yoktur. Mevzu bahis olunan hadis hem Buhârî hem de Müslim'in es-Sahîh isimli eserlerinde ortak olarak rivayet olunmuş ise (muttefekun aleyh)²¹ o hadis en sahih hadis olup, ekstra araştırılmaya veya tenkite ihtiyaç duyulmadan kabul edilecek sıhhate sahiptir. İmam Buhârî ve İmam Müslim dışındaki Kütüb-i Sitte ve Kütüb-i Tis'a müellifleri ve eserlerindeki hadisler de sıhhat derecelerine göre tanzim edilmiş, bu eserler ve hadisler de kaynak olarak kullanılıp istifade edilmiştir. Zikredilen bu görüşe sahip olan müderrisler çoğunluğu teşkil etmekle birlikte azınlıkta kalan bir diğer grup müderrisler ise hadislerin sıhhat durumunu teyit edebilmek için belli kriterler neticesinde süzgeçten geçirip ona göre karar verilmesinin daha uygun olacağı görüşünü savunmaktadırlar. Bu görüşü savunan müderrisler ilgili hadisin önce Kur'ân'a arz edilmesi gerektiğini, sonra hangi eserde yer aldığı, yer aldığı eserdeki sened ve senedin tenkiti, metin tenkiti ve tahlili gibi süzgeçlerden geçirilmesinin sıhhat açısından daha tutarlı bir karara ulaşılabileceğini dile getirmişlerdir. Tüm bu görüşlere ek olarak yeni dönemi (son 10-15 yıl) teşkil eden bazı medrese hocaları ve talebeler ise ilmi seviyeleri neticesinde (yüksek lisans-doktora vb.) söz konusu kitaplarda sahîh hadislerin yanı sıra zayıf hadis olabileceğini de zikretmişlerdir. Görüldüğü üzere müderrisler ve talebeler kendi ilim tahsil seviyelerine göre hadislerin sıhhatine dair farklı görüş ve tenkit metoduna başvurarak hadisleri değerlendirmişlerdir.

²⁰ Muksirûn sahabiler için bkz. Muhammed Ebu Zehv, Hadis ve Hadisçiler, syf.171. Ensar Neşriyat, İstanbul,2016.

²¹ Abdullah Aydın, Hadis İstılahları Sözlüğü, syf.121, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987.

4.2.6. Müderrislerin Başvurdukları Hadis Kaynakları

Konumuzla alakalı müderrislere yönelttiğimiz bir diğer soru ise vaaz veya sohbet halkalarında kaynaklandıkları hadis eserleri ve şerhlerinin hangisi olduklarına dairdir. Müderrislerin görüşlerine göre konuyla ilgili konuşulan herhangi bir hadisin muhteva ve mana olarak kâmil bir şekilde kavrayabilmek için sebebi vürudunu bilmek için hadisler mutlaka şerhleri ile okunmalıdır. En yaygın şekli ile kullanılan şerh eserler arasında İmam Müslim'in Sahîh'ine yönelik olarak kapsamlı bir şerh olan İmam Nevevî'nin el-Minhâc isimli eseridir. El-Minhâc defalarca basılıp Türkçeye de tercüme edilmiştir.²² Şerh kaynakları arasında İmam Nevevî ve eserinin ilk sırada zikredilmesinin temel sebebi ise Şâfiî mezhebinde otorite olması ve yöre halkının da Şâfiî mezhebine mensup olmasından kaynaklanmaktadır. Yine yararlanılan bir diğer şerh çalışması da yine İmam Nevevî'ye ait olan ve hemen hemen her evde olan Riyâzü's-Salihîn isimli eserine yapılan şerh çalışmasıdır. Riyâzü's-Salihîn defalarca basılıp üzerine birçok şerh çalışması yapılmasına rağmen ülkemizde en çok rağbet gören şerhi Erkam Yayınları tarafından basılmıştır.²³

Müderrislerin kaynak olarak sıkça istifade ettikleri bir diğer şerh çalışması da şüphesiz İmam Buhârî'nin Sahîh'i üzerine yapılan şerhtir. Buhârî'nin Sahîhi üzerine birçok şerh yapılmasına rağmen müderrisler ve ülkemizde en çok tercih edilen eser İbn Hacer el-Askalânî'nin Fethu'l-Bâri isimli eseridir. Eser Türkçeye de tercüme edilmiştir.²⁴ Yine Buhârî üzerine yapılan bir diğer şerh olan Ahmed b. Muhammed el-Kastallâni'nin (v.923/1517) İrşadü's-Sâri isimli eseridir. İrşadü's-Sâri de Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁵ Yararlanılan bir diğer şerh çalışması da İmam Suyûtî'nin Câmiu's-Sağîr isimli eseri üzerine Muhammed Abdurraûf el-Münâvi'nin (v.1031/1622) Feyzü'l-Kadîr isimli şerhidir.

4.2.7. Müderrislerin Yararlandığı Siyer Kaynakları

Konumuzla bağlantılı olarak gerek siyer-i nebî olsun gerekse sahabe biyografisi olsun doğu medreselerinde okutulan veya müderrislerin başlıca yararlandıkları siyer ve İslam tarihi kaynakları da soruldu. Verilen cevaplar doğrultusunda müderrislerin çoğunluğu

²² İmam Nevevî, el-Minhâc, çev. M. Beşir Eryarsoy, Karınca Polen Yayınları, 12 cilt, 2014, İstanbul.

²³ İmam Nevevî, Riyâzü's-Salihîn, çev. Heyet, Erkam Yayınları, 8 cilt, 2016, İstanbul.

²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bâri, çev. M. Beşir Eryarsoy, Karınca Polen Yayınları, 15 cilt, 2006, İstanbul.

²⁵ el-Kastallâni, İrşadü's-Sâri, çev. Hüseyin Yıldız, Ocak Yayınları, 19 cilt, 2019, İstanbul.

genellikle İslam tarihi konusunda yerel kaynaklardan başlayarak ilk etapta Mustafa Asım Köksal'ın (v.1998) sekiz ciltlik İslâm Tarihi isimli²⁶ eserini zikretmişlerdir. İlerleyen dönemlerde ise bilgi birikim düzeylerine göre İbnü'l-Esîr'in (v.630/1233) Türkçeye on cilt halinde tercüme edilen İslâm Tarihi (el-kâmil fi't-tarih) isimli eseri ve İbn Kesîr'in (v.774/1373) Türkçeye on beş cilt halinde tercüme edilen İslâm Tarihi (el-bidâye ve'n-nihâye) gibi eserlerden de yararlandıklarını dile getirmişlerdir. Bu eslere ek olarak da kısa ve özlü olması hasebiyle İhsan Süreyya Sırma'nın Müslümanların Tarihi isimli beş ciltlik eseri de doğu medreselerinde yararlanılan kitaplar arasında zikredilmiştir.

Sahabe biyografisine dair ise temel düzeyde yararlanılan eserlerin ilk basamağında Muhammed Yusuf Kandehlevî'nin (v.1965) Türkçeye dört cilt olarak tercüme edilen meşhur Hayâtü's-Sahâbe²⁷ isimli eseri yer almaktadır. Biraz daha derinlemesine bilgi sahibi olmak isteyen müderrislerin yararlandığı bir diğer eser ise alanında şöhret sahibi İbn Hacer el-Askalânî'nin (v.852/1449) Türkçeye Seçkin Sahabiler olarak tercüme edilen el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe isimli eseridir. Eser Türkçeye Sahâbe-i Kiram Ansiklopedisi²⁸ adıyla dört cilt halinde basılmıştır. Müderrislerin kendi ifadeleri ile en çok istifade ettikleri eser ise siyerin öncülerinden olan meşhur Tabakât sahibi İbn Sa'd (v.230/845) ve Kitâbü'l-Tabakâti'l-Kübrâ isimli eseridir. Kısaca Tabakât olarak ün bulan eser Türkçeye fihrist ve dizin cildi dahil olmak üzere on bir cilt halinde basılmıştır²⁹. Son olarak müderrislerin İslâm tarihi alanında yararlandıkları bir diğer kaynak yine siyerin öncülerinden sayılan İbn Hişâm'ın (v.218/833) Siret-i İbn Hişâm ve İslâm tarihi ismiyle üç cilt olarak Türkçeye çevrilen Siretü'n-Nebeviyye³⁰ isimli eseridir.

4.2.8. Müderrislerin Usulü Hadis ve İstıhlara Vukûfiyeti

Konumuzla alakalı müderrislere yöneltilen sorulardan bir diğeri de hadis usulü ve bu ilimde kullanılan ıstıhlara yöneliktir. Müderrislerin daha çok sahih, zayıf ve uydurma kavramları dile getirdiği gözlemlenmiştir. Müderrisler sahih hadis denilince genel geçer kural olarak kısaca İmam Buhârî ve İmam Müslim'in es-Sahîh isimli eserlerindeki

²⁶ M, Âsım Köksal, İslâm Tarihi, Erkam Yayınları, 8 cilt, 2015, İstanbul.

²⁷ M.Yusuf Kandehlevî, Hayâtü's-Sahâbe (4 cilt), çev. Ali Arslan, Merve Yayınları, 2010, İstanbul.

²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe (4 cilt), çev. Naim Erdoğan, İz Yayıncılık, 2018, İstanbul.

²⁹ İbn Sa'd, Kitâbü'l-Tabakâti'l-Kebîr, çev. Heyet, Siyer Yayınları, 2020, İstanbul.

³⁰ İbn Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye, çev. Beşir Eryarsoy, Siyer Yayınları, 2023, İstanbul.

hadislerini kastettikleri zikredilmektedir. Bununla birlikte müderrisler sahih hadisleri sadece bu iki sahih isimli kaynaklardaki hadislerle sınırlı tutmamış usul kaynaklarında sahih şartlarını taşıdığı halde Buhârî ve Müslim'in eserlerinde zikredilmediği sahih hadislerin olduğunu da dile getirmişlerdir. Zira sahih hadisler belli başlı âlim ve eserlerle sınırlandırılmayacak kadar geniş bir külliyatı ihtiva etmektedir. Buhârî ve Müslim'e ek olarak İmam Mâlik (v.179/795)'in el-Muvatta'sı, İbn Huzeyme (v.311/924)'nin ve İbn Hibbân (v.354/965)'in es-Sahîh³¹ isimli eserleri de sahih kaynaklı hadisleri ihtiva eden eserler arasında zikredilmiştir. Daha şümül bir ifade ile müderrisler muhaddis ulemanın sahih diye tahkik ve teyit ettikleri her hadisi sahih olarak kabul ettiklerini dile getirmişlerdir. Bir hadiste senedin muttasıl olması ve râvilerin de adalet ve zabt şartlarına haiz olması hadisin sahih olarak adlandırılmasındaki temel şart olduğunu da ikrar etmişlerdir.

Müderrislerin vakıf olduğu usulü hadis ıstılahlarından bir diğeri de uydurma hadislerdir. Müderrisler mevzu hadisi en kısa tanım ile uydurma, Hz. Peygamber'e yalan olarak isnad edilen bir söz olduğunu belirtmişlerdir. Uydurma hadisin ayrı zayıf hadisin ise apayrı bir ıstılah olduğunu, uydurma hadisin aslında yalan bir sözden ibaret olup hadis diye ifade edilmemesi gerektiğini ama literatürde uydurma hadis diye bilindiği için uydurma sözlere de mevzû hadis denildiğini ifade etmişlerdir. Müderrisler uydurma hadislerle ilgili en çok istifade ettikleri kaynağın Ali el-Kârî (v.1014/1605)'nin "Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler"³² olarak Türkçeye tercüme edilen eserin olduğunu da zikretmişlerdir.

Müderrislerin konuyla alakalı değindikleri bir başka ıstılah ise zayıf hadislerdir. Zayıf hadisleri kısaca sahih hadis şartlarını taşımayan ama uydurma da olmayan hadisler olarak ifade eden müderrisler zayıfın hadisle amel edilip edilmemesi konusuna da değinmişlerdir. Buna göre muhaddis ulemanın ekserisinin itikadi konulara dair olmamakla belli başlı fazilet içeren amellere yönelik zayıf hadisle de amel edileceği görüşünü tercih etmişlerdir. Zayıfın hadislerin alt başlıklarına da vukufiyeti olan müderrisler olmamakla birlikte gözlemlerimiz sonucu zayıf hadisin çeşitlerini bilmediklerini ifade eden müderrisler de mevcuttur.

³¹ İbn Hibbân, es-Sahîh, çev. Kolektif, Ocak Yayıncılık, 2020, İstanbul

³² Aliyyü'l Kârî, Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler, ter. Halil İbrahim Kutlay, İnkılâb Yayınları, 2000, İstanbul.

Hadislerin sıhhati konusunda ıstıhlara değindikten sonra müderrisler senedin müntehasına dair hadis ve ıstıhlara da vakıf olan müderrisler bu konuyla alakalı da görüşlerini dile getirmişlerdir. Nitekim hadisleri kaynağında göre kudsî, merfu, mevkuf ve maktu olarak kategorize edildiğini ifade eden müderrisler kudsî hadisin en kısa tanımı ile sözün asıl kaynağı itibarı ile manasının Allah'a, sözün kelimeleri itibarı ile Hz. Peygamber'e ait olan hadisler olduğunu zikretmişlerdir. Hadis denilince ilk akla gelen ve kaynağı itibarı ile sözün Hz. Peygamber' ait olduğu hadislerin de merfu hadis kategorisinde yer aldığını belirtmişlerdir. Son olarak kaynağı itibariyle bir sahabeye ait sözün mevkuf ve tabiûndan birisine ait bir sözün da maktu hadis olarak adlandırıldığı konusunda bize demeç veren müderrislerin hadis usulü ve ıstıhları meselesinde yeterli bir bilgi birikime haiz oldukları konuya vakıf olduğu gözlemlenmiştir.

4.2.9. Hadis ve Sünnetin Anlaşılması Meselesi

Tarih boyunca gramer bakımından farklı manalar yüklenmiş olsa da muhaddis ulemanın ekserisi sünnet ve hadisi aynı anlamda kullanmış, hadis derken sünneti sünnet derken de hadisi kastetmişlerdir (Köktaş, 2013:11). Lügavi olarak birbirinden farklı kelimeler olmasından dolayı sünnet ve hadisi iki farklı kelime ve dolayısıyla iki farklı şekilde anlayan, tanımlayan ve yorumlayan âlimler de olmuştur. Hadis ve sünneti biraz daha yakından incelemek için bazı tanımları izah etmek yerinde olacaktır.

Hadis kelimesinin sözlük anlamına bakıldığında: söz, haber, olay, yeni gibi manalara gelebilmektedir (Çakan, 2015:15). Kur'ân-ı Kerîm'e de bakıldığında hadis, söz ve haber anlamı taşıyan; "Haydi onun gibi bir söz getirsinler" ayetinde söz manasını ihtiva ederken, "Musa'nın haberi sana ulaştı mı?" ayetinde ise haber manasına işaret edilmiştir. İstılahi olarak ise hadis Hz. Peygamber'e izafe edilen gerek söz gerek fiil ve gerekse takrir (onay) olsun yazılı olan her şeyi ifade etmektedir (Çakan, 2015:11). Hadisi sadece Hz. Peygamber'e ait sözler-haberler ile sınırlı tutmayıp daha geniş anlamda kullanan âlimler de vardır. Bu görüşü savunan âlimlere göre hadis aynı zamanda sahabe ve tabiûna ait olan haber ve sözleri de kapsayan şümul bir kavramdır (Yücel, 2015:31). Bu bağlamda Hz. Peygamber'e ait hadislere merfu, sahabeye ait hadislere mevkuf ve tabiûna ait hadislere de maktu hadis ismi verilerek hadis tarihinde kategorize edilmiştir.

Sünnet kavramı ise sözlükte gidilen-izlenilen yol, metot, örnek hayat tarzı, dinde tabii olunması gerek yol, hüküm gibi manalara gelmektedir. (Köktaş, 2011) Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "Allah'ın daha önce yaşamış bütün toplumlarda geçerli olan kanunu ve yolu budur, Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik göremezsin" ayetinde kanun, "Eğer vazgeçerlerse geçmişte (yaptıkları) şeyler bağışlanacaktır. Ama yine dönecek olurlarsa, önceki sünnetlere (örfe, uyulan hükme) muhakkak onların başından geçmiş olacaktır" ayetinde ise şeriat, hüküm gibi manalarda kullanılmıştır. İstilah anlamına bakıldığında ise sünnet, muhaddislerin nezdinde şer'i bir hüküm-muhteva içersin veya içermesin Hz. Peygamber'den sadır olmuş her söz, her davranış, her takrir (onay) ve nübüvvet süresince hayatında vuku bulan her bilginin adıdır (Kalaç, 2023:229). Bu nazardan bakıldığında muhaddislerin ekserisine göre sünnet ve hadis eş anlamlı kelimeler olarak kullanılmıştır.

Bu tanımlar neticesine bakılarak hadis ve sünnet manaları bakımından farklılıklar arz etmiş olsa da müteâhir dönem muhaddislerince eş anlamlı kelimeler olarak kullanılmış ve böyle yaygınlık kazanmıştır. Dar anlamda bakıldığında ise Hz. Peygamber'den sadır olan söz-fiil-takrirler sünneti oluştururken, bu rivayetlerin yazıya aktarılıp metin halinde bir isnad ile Hz. Peygamber'e ulaştırılmasına ise hadis denilmektedir. Diğer bir ifadeyle hadis Hz. Peygamber'in ağzından çıkan sözü işaret ederken sünnet ise o sözün uygulamadaki adıdır. Sünnet ve hadisin özel kullanımları da kaynaklarımızda zikredilmiştir. Süfyân es-Sevrî (v.161/778), İmam Mâlik, İmam Şâfiî, İmam Evzâi (v.157/774), Abdurrahman Mehdi (v.198/813-14) ve İmam Ahmed bin Hanbel gibi âlimler hadis ve sünnete özel anlamlar yükleyen âlimler arasında zikredilebilir.

4.2.10. Müderrisler ve Modern Dünyada Sünnetin Yeri ve Önemi

Müderrislere yöneltilen bir diğer mesele ise günümüz modern dünyasında sünnete olan bağlılık konusudur. Sünnet ve hadis tarih boyunca hep aynı minvalde mi itibar görmüş yoksa modern dünyada insanı meşgul eden onca mesele arasında sünnet ve hadis eksenli din anlayışı zayıflamış mıdır? Müderrisler bu soruya ittifakla verdikleri cevap günümüz modern dünyasında hadise, sünnete ve dine olan bağlılığın azaldığı, dine yöneltilen eleştirilerin her geçen gün arttığı ve dinin rivayet kültüründen bilhassa hadis ve sünnet zemini üzerine inşa edilmemesi gerektiği yönünde algının arttığı izlenimlidir. Tarih boyunca sünnet üzerine bu kadar kolay eleştiri ve tahrif yapılmamış, itibarsızlaştırılmamıştır. Kaynaklara ve ilgili hadis

metinlerine-râvilerine günümüz teknolojisi ile ulaşmak kolay iken hadis ve sünnetin temelsiz-asılsız gerekçeler ile yok sayılması, hafife alınması sebepleri arasında çeşitli nedenler yatsa da asıl sebep konu ile ilgili eleştirilerde bulunan kişi veya kişilerin ilmi müktesebatının zayıf olması, hadis metinleri arasında tenakuzu giderecek ilmi kapasitenin yersiz olması, arızalı gibi görünen rivayetlerin sağlam bir zeminde tahlil ve tetkik edilmemesidir. Bu sayılan sebepler ilmi seviyesizlikten dolayı yapılan eleştirilere yönelik iken günümüz dünyasında slogan haline getirilen ve cımbızlanarak seçilip medyaya sunulan belli başlı hadis metinlerinin akla ve mantığa aykırılığı, Kur'ân ayetleri ile bağdaşmaması gibi sebepler ardına sığınanların da giderek arttığı su götürmez bir realitedir. Kasıtlı olarak hadis ve sünneti itibarsızlaştırmak isteyenlerin nihai amacı ise evvela sahabeyi ve akabinde ise Hz. Peygamber'i (sav) itibarsızlaştırmak ve hadissiz-sünnetsiz din algısı oluşturmaktır. Böylece Hz. Peygamber'in (sav) tebliğ görevi sadece Kur'ân ile sınırlandırılmış olacak, teşri, tebyin, tebşir ve tezkir gibi görevleri yok sayılacaktır. Yaptığımız görüşmeler Doğu ve Güneydoğudaki müderrisler bu eleştiri ve itibarsızlaştırma söylemlerinin birer algı mahiyetinde olduğu, ilim ve âlimler var oldukça bu algıların yersiz kalacağı, yetiştirilen talebelerin Hz. Peygamber ve sünnetine sıkı sıkıya bağlı nesiller olduğunu vurgulamışlardır. Çünkü sünnetin devreden çıkarılması Hz. Peygamber'in (sav) devreden çıkarılması demektir ve Hz. Peygamber'in devreden çıkarılması ise Kur'ân'a yapılacak olan en büyük darbedir. Çünkü Hz. Peygamber Kur'ân'ın ilk muhatabı ve ilk müfessiridir. Hz. Peygamber aynı zamanda yaşayan Kur'ân idi. Ahlakı Kur'ân'dan beslenmekteydi. Nitekim Hz. Aişe'ye yöneltilen Hz. Peygamber'in ahlakına dair soruda, Hz. Aişe: “Siz hiç Kur'ân okumaz mısınız? Hz. Peygamber'in ahlakı Kur'ân'dır” cevabını vermiştir (Müslim, 139).

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Doğuşundan itibaren Kur’ân ve sünnet eksenli olup dini muhafaza ve müdafaa gayesi ile kurulan medreseler talebe yetiştirerek ilim ve bilime hizmet etmiştir. Döneminin ilmî sorunlarına ışık tutarak sorunları gidermeye çalışan medreseler ve müderrisler son asırlarda ortaya çıkan ve gittikçe etkin kitle kazanıp popüler hale gelen hadisi-sünneti hafife almayı ve dolaylı olarak da Hz. Peygamberi (sav) teşrî vazifesinden uzaklaştırıp itibarsızlaştırma projelerine de sessiz kalmamışlardır.

Yapılan araştırmalar ve mülakatlar neticesinde ulaşılan netice hadis ve usulü hadisin gerek medrese müfredatında gerekse müderrisler nezdinde önemli bir konuma haiz olduğudur. Doğu medreselerinde okutulan hadis ve usulü hadis dersleri, talebelere ezber hadis ödevlerinin verilmesi ve genellikle medrese avlusunda bulunan camilerde halka açık şekilde yapılan hadis sohbetleri sünnete önemin başlıca göstergeleri arasında zikredilebilir. Müfredattan bağımsız olarak da müderrislerin hadis-sünnet bütünlüğüne olan bağlılıkları gözlemlenmiştir.

Müderrislerin Kur’ân-sünnet bütünlüğü ile hareket etmeleri onları bu bağlamda eser telif etmeye de yönlendirmiştir. “Bana Kur’ân’ın bir benzeri (sünnet) verildi” hadisi ve “De ki Allah’ı seviyorsanız bana (peygambere) uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın” ayeti muvacehesince söz konusu bütünlüğü önemseyen müderrisler bu alanda ele aldıkları konulara da ayrıca ihtimam göstermişlerdir. Sünnetsiz ve peygambersiz bir din algısı ve Hz. Peygamberi (sav) sadece Kur’ân’ı tebliğ etmekle sınırlandırmak O’nun misyon ve davetini eksik anlamaktır. Zira Kur’ân’da açık bir şekilde hükme bağlanmayan birçok mesele vardır ki hükmü bizzat Hz. Peygamberin (sav) sünneti ile sabittir. Bu hükümler halihazırda günümüz dünyasında dinin sabiteleri olarak görülmesi mukabilinde müderrisler de Hz. Peygamber’in teşrî fonksiyonu savunmaktadırlar. Böylece Hz. Peygamber’in konumuna dikkat çeken müderrisler, sünnetsiz-hadissiz bir din telakkisinin tehlikesi üzerinde durmaktadırlar.

Doğu medreselerinde müderrislerin telif ettiği eserleri ulaşabildiğimiz kadarını tezimizde tanıtmaya çalıştık. Görülen o ki müderrisler kaleme aldıkları eserlerini belli bir

konu ve başlıklar dahilinde neşretmişlerdir. Çağımızın fitnesi olarak adlandırdıkları ‘hadis-sünnet inkarcılığı’ meselesi konusuna ayrı bir önem göstermişlerdir. Gerek el yazması olsun gerekse matbû şekilde basılan kitaplar olsun konular genellikle; fitne olarak hadis inkarcılığı, hadis inkarcılarına cevap, sünnet ve hadisin dindeki konumu, Hz. Peygamber’in (sav) teşrî görevi, sünnetin hafife alınması, modern zamanda hadis ve sünnet, modernistlerin hadis düşüncesi, sahabenin adaleti, sahabîler arasındaki anlaşmazlıklar, sahabilerin hadis bilgisi, sünnetsiz İslam, hadis ve sünnetin bağlayıcılığı meselesi gibi temel sorun teşkil eden başlıklar üzerinde durdukları görülmektedir. Bu durum müderrislerin ve doğu medreselerinin hadis-sünnetin bölgedeki müdâfi konumunda olduklarını göstermektedir. Doğu ve Güneydoğu bölgelerimizdeki medreselerin varlıklarını günümüze kadar sürdürmeleri, müderrislerin ilmî müktesebatı ve sürekli yetişen yeni talebelerin varlığı bölge halkı başta olmak üzere ülkemiz için ilmî bir zenginlik, büyük bir mirastır.

KAYNAKÇA

- Memduhoğlu, A. (2019). “Molla Halil es-Siirdi'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bazı Mülâhazalar”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 608-638.
- Akkutay, İ. (1984). *Enderun Mektebi*. Gazi Üniversitesi Yayınları: Ankara.
- Akpınar, A. (2011). Tefsîrü'l-Celâleyn. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 40, 294-95). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Akyüz, Y. (1997). *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Arı, A. (1992). “Tevhîd-i Tedrîsat ve Laik Eğitim”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 181-192.
- Aşan, G. E. (2021). “Seyda Molla Halid Korkusuz 'un İlmî ve Edebî Kişiliği”. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 13 (3), 1070-1089.
- Atmaca, G. (2022). “Kur'ân İlimleriyle İlgili Hikmet Yorumları Üzerine Bir Analiz el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân Örneğinde”. *Tokat İlmîyat Dergisi*, 10 (1), 21-48.
- Aydın, A. (2015). *Tevhîd-i Tedrîsat Kanununun İlanının Arefesinde Mektep-Medrese Bağlamında Din Eğitimi Tartışmaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ayhan, H. (1999). “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitime Genel Bakış: Atatürk'ün İslâm Dinin ve Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 5-27.
- Ayhan, İ. (2021). *Seyda Molla Halid Korkusuz ve el-Hadisü's-Sahih ve Tahliluhu*. Şarkiyat Yayınevi: Diyarbakır.
- Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınevi: İstanbul.
- Ayverdi, E. H. (1995). *Temel Kültür Müesseselerimizde Dârülhadisler*. Bahar Matbaası: İstanbul.
- Bağcı, M. (2009). “Medrese Eğitiminde Hadis Birikimi-Mardin Örneği”. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1, 1-45.
- Baktır, M. (2009). Suffe. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. (C 37, 469-70). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Bayram, K. (2014). “Klasik Medreselerin Kuramsal Yapısı Tillo Medresesi Örneği”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 143-171.
- Baz, İ. (2014). “Osmanlı'dan Cumhuriyete Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman Tâđi”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (34), 73-108.
- Bilen, M. (2018). “Üç Ülkenin Kavşağında Silopi”. *Şırnak Üniversitesi Yayınları*, 20, 42-51.

- Bilen, M. (2012). “Ohinli Şeyh Alaüddin ve Hadis Usulüne Dair Manzumesi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 87-103.
- Bolelli, N. (2005). “18 ve 20 yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Arapça Öğretimi”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 15, 1-55.
- Bozkurt, N. (1993). Dârülhadis. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 8, 527). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Bozkurt, N. (2020). Müderris. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 31, 465-67). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Celâli, M. M. (2023). *Hadis İnkârcılarına Cevaplar*. Mehmet Seyit Geçit (ed.). Ravza Yayınları: İstanbul.
- Çakan, İ. L. (1983). *Ana Hatlarıyla Hadis*. Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Çankaya, I. (2003). İstanbul’daki Dârülhadis ve Dârülkurrâ Yapılarının Mimari Değerlendirme ve Koruma Sorunları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çelebi, E. (2021). *Seyahatname*. Üçdal Neşriyat: İstanbul.
- Çiçek, M. H. (2009). *Şark Medreselerinin Serencamı*. Beyan Yayınevi: İstanbul.
- Çiftçi, M. (2012). Süleymaniye Dârülhadisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Develioğlu, F. (1978). *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Aydın Kitapevi: Ankara.
- Ebu Zehv, M. (2016). *Hadis ve Hadisçiler*. Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Efendioğlu, M. (2008). Sahabe. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 35, 491-500). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Ekinci, M. İ. (2013). “Tillo Mücahidiye Medresesinde İcazet ve İcazetname”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 249.
- Ekinci, M. S. (2019). *Hüccet Değeri ve Tedvin Açısından Sünnet*. Nida Yayınevi: İstanbul.
- Er, İ. (1982). Alaçam İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Bu Okula Geliş Sebepleri ve Beklentileri. Yayınlanmamış Doktora Semineri. On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Ergin, O. (1997). *Türk Maarif Tarihi*. Eser Matbaası: İstanbul.
- Ergün, M. (1982). *Atatürk Devri Türk Eğitimi*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Yayınları: Ankara.
- Erman, U. (2012). “Siirt Medreselerinde İcazetname Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 48-57.
- Fazlıoğlu, Ş. (2012). Vaz’. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 42, 576-78). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.

- Geçit, M. S. (2023). “Hatıralarda Molla Musa Celâlî”. *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 4 (4), 39-43.
- Güneş, S. (2011). Cumhuriyet Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Hadis Öğretimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Heyet. (2010). *İlmihal*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.
- İmam Mâlik. (2013). *el-muvatta*. Abdülvehhab Öztürk (ed.). Kahraman Yayınları: İstanbul.
- Izgar, H. (1995). “Nizamiye Medresesi ve Tarihi”. *Eğitim Yönetimi Dergisi*, 1 (4):1.
- Kaplangöz, Z. (2023). “Vaz’ İlminin Bilim Tasnifindeki Yerinin Tespiti”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 10 (1), 187-88.
- Kemaloğlu, M. (2015). “11 ve 12 yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim ve Öğretim (medreseler)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2 (5), 71.
- Keser, İ. (2017). “Medrese ve Otorite: Siirt Tillo Medreseleri Örneği”. *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (12), 10.
- Keskin, M. (2016). “Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 61-72.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu*. MEB Yayınları: İstanbul.
- Konyalı, İ. H. (1964). *Konya Tarihi*. Konya Büyük Şehir Belediyesi Yayınları: Konya.
- Kuşçalı, A. (2024). “Hubâb bin Münzir’in Hayatı, İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 24 (1), 6-25.
- Mustafa, İ. (1996). *el-Mu’cemu’l-vesît*. Çağrı Yayınları: İstanbul.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. Dağarcık Yayınları: İstanbul.
- Müslim, Ebu’l Hüseyin İbnu’l Haccac el-Kuşeyri el-Nisaburi. t.y. *el-Camiu’s-Sahîh*. Ahmed Davutoğlu (ed.). Şifa yayinevi: İstanbul.
- Öcal, M. (1996). “İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 111-120.
- Özaydın, M. (2019). *Keşf-i Kadîmden Vaz’ı Cedîde İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*. Divan Kitap: İstanbul.
- Özkurt, K. (2011). “İslam Mimarisinde Dârülhadisler”, Anadolu’da Hadis Geleneği ve Dârülhadisler uluslararası Sempozyumu, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun*.
- Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programı*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Pakiş, Ö. (1996). Molla Halil es-Siirdi ve Tefsirindeki Metodu. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Pakiş, Ö. (2020). Molla Halil Siirdi. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 30:250-51). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Palazoğlu, A. (1995). *Atatürk İlkeleri*. Türk Hava Kurumu Basımevi: Ankara.
- Sâmi, Ş. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. Editör. Ahmed Cevdet. İkdâm Matbaası: İstanbul.
- Seletli, R. (2020). Şeyh Alâuddin el-Ohini'nin Celaâu'l-Ayn Adlı Eserinin Tahkiki. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Sönmez, S. (2006). "Toplumsal Değişme ve Öğretmen". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 304.
- Şimşek, M. (2011). "Muhammed Salih İkinci Hoca ile Medrese Sistemi, Hadis Eğitimi, Hadis ve Sünnetin Dindeki Yeri ve Eser Neşri Üzerine Mülakat". *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 127-30.
- Tahir, M. (2016). *Osmanlı Müellifleri*. TÜBA Yayınevi: İstanbul.
- Tayşan, M. (2019). Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Teyfur, M. (2021). "Bitlis Norşin Medresesinde Okutulan Arapça Ders Kitaplarının Tasnif ve Tahlili". *Bitlis İslamiyat Dergisi*, 3 (2), 12.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Ülken, H. Z. (1991). *İlahiyat Fakültelerinin Geçirdiği Safhalar*. Ankara Üniversitesi Albümü: Ankara.
- Ürek, İ. (2020). "Günümüz Norşin Medreselerinde Mantık Eğitimi". *Dicle İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2), 213.
- Yalar, M. (2012). "Seyda, Mele ve Feqilerin Bölgenin Dini ve Kültürel Hayatındaki Yeri", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu, 5-7 Ekim 2012*, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş. 460-470.
- Yanardağ, A. (2012). "Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu Uygulanmasında Diyanet İşleri Başkanlığı Rolü". *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 13 (49), 241-265.
- Yardım, A. (1993). "Dârülhadis". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 8, 552-53). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Yavuz, Y. Ş. (1989). Akâidü'n-Nesefi. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, 217-19). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Yavuz, Y. Ş. (1992). Beyzâvî. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (C 6, 100-103). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Yayla, A. (2017). "Medreselerde Eğitimsel Bir Geçmiş Olan Kişilerin Medrese Eğitimine İlişkin Görüşleri". *Mustafa kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (39), 489-503.

Zengin, Z. S. (2022). “Tevhîd-i Tedrîsat Kanununun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5 (13), 81-106.

